

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Факультет іноземної та слов'янської філології
Кафедра української мови і літератури

Титаренко Олександр Іванович

**ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ ЛЕКСИЧНОЇ НОРМИ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Українська мова
і література)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник

_____ О.П. Кумеда,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови і
літератури

« ____ » _____ 20__ року

Виконавець

_____ О.І. Титаренко

« ____ » _____ 20__ року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 Теоретичні засади дослідження мовної норми в сучасній лінгвістичній науці	8
1.1 Мовна норма як центральна категорія лінгвістики	8
1.2 З історії вивчення поняття мовної норми	14
1.3 Теоретичні аспекти визначення лексичної норми сучасної української мови	21
Висновки до розділу 1	26
РОЗДІЛ 2 Основні зміни лексичного фонду сучасної української літературної мови	27
2.1 Неологізація як феномен оновлення лексичної системи мови	27
2.2 Актуалізація як один із виявів динамічності лексичної норми	36
2.3 Пасивізація лексики як компонент історичного розвитку лексичної норми	42
Висновки до розділу 2	47
РОЗДІЛ 3 Методика вивчення динаміки лексичної норми сучасної української літературної мови в закладах загальної середньої освіти	48
3.1. Особливості вивчення динаміки лексичної норми в системі методики навчання української мови	48
3.2. Аналіз шкільної програми й підручників з української мови в контексті дослідження динаміки лексичної норми	52
3.3. Методичні рекомендації щодо опрацювання особливостей історичного розвитку лексичної норми в середній і старшій школі	61
Висновки до розділу 3	68
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	76
ДОДАТКИ	83

ВСТУП

На сучасному етапі українська літературна мова активно змінюється внаслідок стрімкого розвитку соціокультурного життя українців. Глобалізаційні процеси, комп'ютеризація, інформатизація, модернізація мовної системи відповідно до інноваційних тенденцій і водночас націоналізація, повернення втрачених у XIX–XX століттях автентичних рис мови формують специфічну соціолінгвістичну картину українського мовлення. Ці та низка інших чинників визначають відповідну мовну політику держави, пріоритетним напрямом якої є розвиток питомо національних мовних форм з урахуванням вимог сучасності й диференціація української мови в системі не лише слов'янських, але й індоєвропейських мов.

Найбільше на соціокультурні й історичні зміни реагує лексичний рівень мови. Відповідно, якісний і кількісний склад лексичної норми активно оновлюється з урахуванням сучасних тенденцій і традиційності. Динамічність як обов'язкова властивість лексичної системи виявляється не лише в появі нових номінативів, але й у відродженні питомих, раніше пасивізованих лексичних одиниць, змін стилістичного й емоційно-експресивного плану лексем, їх ролі та місця в лексико-семантичному полі. Особливості розвитку лексичної норми української літературної мови на сьогодні є важливою частиною сучасних досліджень, оскільки демонструють зміну мовно-культурної свідомості українців, переосмислення ролі мови як консолідуючого чинника, вказують на специфіку й характер лінгвістичних явищ, перетворень всередині лексичного складу української мови.

Актуальність дослідження зумовлена появою нових тенденцій у сучасній мовній практиці, незмінною динамічністю лексичної норми; увагою дослідників до особливостей процесу розвитку сучасної української літературної мови на рівні лексичної системи.

Поняття мовної норми, зокрема й лексичної, активно досліджували такі науковці, як: С. Єрмоленко [11], А. Коваль [19], Т. Коць [24], О. Курило [25],

М. Пилинський [41], О. Пономарів [43], О. Синявський [49], М. Сулима [63] та інші. У своїх студіях лінгвісти аналізують умови вироблення й поширення норми, її соціолінгвістичний контекст, особливості функціонування на певному етапі історичного розвитку мови. Вивченню змін словникового складу в цілому присвячені праці С. Бибик [11], О. Стишова [59].

Процес актуалізації, зокрема особливості дефініції, місце й склад реактивованої лексики в системі словникового фонду сучасної української мови, стан і перспективи дослідження студіювали М. Дудик [10], С. Караванський [17], О. Ковтунець [20], Л. Мацько [30], О. Муромцева [36], В. Німчук [37], Ю. Шевельов [73]. Специфіку лінгвістичного явища, зразки пасивізованої лексики, зафіксовані в лексикографічних працях опрацьовували Л. Томіленко [66], Л. Струганець [61]; неологізацію як вияв мовної еволюції, інноваційні входження й словотворення неолексем – О. Косович [22], О. Стишов [59] та інші.

Незважаючи на вказані вище роботи мовознавців, присвячені дослідженню лексико-семантичних змін, актуальним залишається питання вивчення особливостей динаміки лексичної норми української літературної мови на сучасному етапі.

Мета роботи – здійснити дослідження особливостей динаміки лексичної норми в сучасній українській літературній мові.

Завдання дослідження:

- розглянути поняття й історію вивчення мовної норми як центральної категорії лінгвістики;
- охарактеризувати теоретичні аспекти визначення лексичної норми сучасної української літературної мови;
- дослідити неологізацію як феномен оновлення лексичної системи мови;
- проаналізувати процес актуалізації як один із виявів динамічності лексичної норми;
- з'ясувати особливості пасивізації лексики як компонента історичного розвитку лексичної норми;

– визначити особливості вивчення динаміки лексичної норми в закладах загальної середньої освіти.

Об’єкт дослідження – лексична норма як одне з центральних понять лінгвістики.

Предмет дослідження – основні зміни лексичної норми української літературної мови на сучасному етапі.

Новизна отриманих результатів полягає в тому, що в роботі здійснено спробу дослідження основних змін лексичної норми в українській літературній мові на сучасному етапі; на основі аналізу навчальних програм і підручників запропоновано методичні рекомендації щодо вивчення особливостей динаміки лексичної норми в закладах загальної середньої освіти.

Основними **методами дослідження** є: описовий, метод трансформаційного аналізу, пояснювального опису.

З метою виявлення особливостей розвитку лексичної норми, зокрема пошуку новітніх мовних форм, актуалізації пасивізованих лексичних одиниць було здійснене спостереження над писемним і усним мовленням українців у побуті, засобах масової інформації, таких як: телебачення, соціальні мережі, інтернет-сайти, журнали, газети, оголошення тощо.

Класифікацію й інтерпретацію мовних явищ у синхронії, їхній зв’язок із реаліями, предметами, свідомістю мовців, оприявлення змін у лексичному складі сучасної української літературної мови було представлено за допомогою описового методу.

Використання методу пояснювального опису було зумовлене необхідністю дослідження функціонування окремих лексичних одиниць у попередні історичні періоди (зокрема на матеріалах лексикографічних і публіцистичних праць), встановлення й пояснення закономірностей їх розвитку, особливостей вживання в сучасному мовленні українців. Здійснено характеристику й аналіз внутрішньомовних, позамовних факторів динаміки лексичної норми, розкрито специфіку їхнього впливу на стан і статус української мови в контексті проблеми унормування лексичної системи.

З метою обробки й розтлумачення зібраного лінгвістичного матеріалу з досліджуваної проблеми був використаний трансформаційний аналіз. За допомогою зазначеного методу вдалося виокремити процеси, що визначають і реалізують динаміку лексичної норми, диференціювати групи лексики та їх роль у формуванні лексичної системи української мови.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що з позицій сучасної лінгвістичної науки з'ясовано теоретичні засади й принципи дослідження мовної норми; охарактеризовано основні зміни лексичного складу мови, що визначають динаміку лексичної норми; на основі дослідження відповідних навчальних програм і підручників проаналізовано особливості вивчення розвитку лексичної норми на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання досліджуваного матеріалу під час підготовки та проведення уроків, факультативів за розділом «Лексикологія» в закладах загальної середньої освіти; лекцій, практичних занять, спецкурсів із курсу сучасної української літературної мови, культури української мови в закладах вищої освіти; у написанні виступів, есе, рефератів, монографій, статей, дипломних, курсових, магістерських робіт, інших наукових праць.

Апробація результатів і публікації. Окремі частини роботи були апробовані в доповідях на конференціях:

- *Методи вивчення динаміки лексичної норми на уроках української мови* / V Усеукраїнська науково-практична конференція «Інновації в освіті і педагогічна майстерність учителя-словесника» (Суми, 29–30 жовтня 2021 року);
- *Особливості динаміки лексичної норми в сучасній українській літературній мові* / V Міжнародна науково-практична конференція студентів, магістрантів, аспірантів «Філологія, лінгводидактика, професійна комунікація в науковому дискурсі» (Суми, 9 листопада 2021 року).

Окремі матеріали дослідження опубліковано у таких наукових працях:

- *Мовна норма як центральна категорія лінгвістичної науки* //

Філологічні студії : збірник статей студентів, магістрантів, молодих учених / за ред. В.В. Герман. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2021. С. 57–62.

- *Актуалізація лексики сучасної української літературної мови як вияв динамічності лексичної норми // Актуальні питання філології та методології : збірник статей студентів / за ред. В.В. Герман. Суми : ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «Фабрика друку»», 2021. С. 140–145.*

Структура роботи зумовлена метою, поставленими завданнями й особливостями тематики дослідження. Робота складається зі вступу, у якому з'ясовано актуальність, мету, завдання, об'єкт, предмет, методи, теоретичне та практичне значення, новизну, апробацію та публікації результатів; першого розділу, у якому визначено теоретичні аспекти дослідження мовної норми та лексичної норми як її структурно-мовного типу; другого розділу, у якому охарактеризовано основні зміни лексику сучасної української літературної мови, що реалізують динаміку лексичної норми, серед яких: актуалізація, пасивізація й неологізація лексики; третього розділу, у якому досліджено особливості вивчення розвитку лексичної норми в закладах загальної середньої освіти й запропоновано методичні рекомендації щодо опрацювання зазначеної проблеми зі школярами; висновків, де узагальнено матеріал; списку використаної літератури, де подано 75 джерел; додатків; додатків, де запропоновано орієнтовний конспект уроку з української мови для учнів 10 класу.

Загальний **обсяг роботи** становить 82 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ НОРМИ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Мовна норма як центральна категорія лінгвістики

В умовах активізації процесів глобалізації, інформатизації й технологізації суспільства відбуваються інтенсивні зміни всередині мовних систем. Розвиток мови на сучасному етапі призводить до перегляду й переорієнтації проблеми мовної норми в лінгвістичній науці, зокрема постає питання загальноприйнятості й наслідування конкретного зразка мовної норми всіма користувачами відповідної мови. Цей компонент мовної норми є обов'язковим, оскільки концепція мовної норми містить не лише лінгвістичний, але й соціокультурний компонент.

Складність мовної норми полягає не лише у важливості її суспільного усвідомлення, але й у структурі дефініції зокрема. Поняття мовної норми як центральної категорії лінгвістичної науки (культури й теорії мови тощо) в сучасному розумінні почало тлумачитися в ХХ столітті з появою структуралістських підходів і усвідомленням мови як цілісної системи. Е. Косеріу, досліджуючи вказану проблему, зазначав, що «...норма, з одного боку, ширша, ніж система..., а з іншого – вужча, оскільки пов'язана з вибором у межах тих можливостей реалізації, які допускаються системою» [21, с. 174]. В українському мовознавстві цей процес також означається творчістю Т. Шевченка, зокрема покладенням в основу мови середньонаддніпрянських говорів і кодифікацією мовної норми.

На сучасному етапі поняття мовної норми має дискусійний характер, що зумовлено різновариантністю критеріїв його потрактування і соціолінгвістичною природою. На думку С. Єрмоленко, норма – це «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства» [68, с. 438]. Не заперечує єдність мовознавчого й соціального аспекту в

потрактувати визначення й М. Пилинський, проте вчений визначає норму не як систему мовних прийомів, а як «реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі й нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [41, с. 94]. На нашу думку, подане тлумачення найширше відображає культурно-історичну, соціальну й лінгвістичну детермінованість поняття.

У мовознавстві часто ототожнюють мовну й літературну норму, проте, вважаємо, що таке уподібнення є недоречним, оскільки поняття мовної норми є ширшим і охоплює компоненти системи мови, норму загальнонародної мови, її діалектні вияви, що засвоюються мовцями незалежно. А літературна норма включає закріплені й усвідомлені носіями в процесі освіти кодифіковані зразкові мовні форми. Окремі науковці мовну норму визначають як «сукупність мовних одиниць різних рівнів (фонетичних, лексичних, граматичних)», а норму літературної мови окреслюють як «сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи» [39, с. 5]. Відповідно до цього розрізняють норми мови, що відображають основні ознаки системи мови, й норми літературної мови. На основі проаналізованих визначень можемо зробити висновок про те, що мовна норма як лінгвістична й соціоісторична категорія – це система мовних засобів, що відповідають правилам їх використання в суспільстві, є зразком для носіїв конкретної мови в усіх її виявах. Водночас літературну норму можемо визначити як сукупність загальноприйнятих правил використання мовних одиниць, усвідомлених у процесі комунікації й кодифікованих членами відповідного суспільства.

Варто звернути увагу, що мовні норми мають обов'язковий характер, оскільки забезпечують якість і точність соціальної комунікації, а відповідно й взаєморозуміння, взаємозв'язок між представниками мовної спільноти. Окрім того, унормування мовлення є складником культури мови: свідоме уміння обирати доцільні мовно-виражальні засоби залежно від обставин спілкування,

володіння літературними нормами, засвоєння мовно-культурних традицій народу. Ураховуючи зазначене вище, можемо зробити висновок про те, що явище норми – не суто лінгвістичний феномен. За своєю природою воно має й соціальний характер, оскільки відображає мовно-культурні уподобання членів суспільства на певному часовому зрізі, ураховує комунікативні й пізнавальні потреби мовців, виступає універсальним засобом колаборації, основним фактором консолідації й об'єднання нації. На думку О. Гузар, головним фактором існування мовної норми є мовці й наявність у них мовного ідеалу [9, с. 116]. Вияв соціального аспекту реалізується на рівні вживання/невживання мовної форми, правильного чи недоречного вибору мовного засобу. Таким чином, мовну норму можна означити як соціопсихолінгвістичне явище.

Визнання загальнообов'язкового характеру норми відбувається з орієнтацією не лише на відповідність принципів організації системи конкретної мови, але й з увагою на особливості колективної свідомості мовців, їх схильність до вживання нормованого зразка (його точності, правильності, частотності, результативності в процесі комунікації, доцільності, доступності для всіх представників спільноти тощо). Унормованість є передумовою реалізації функції мови як державної. На основі цього можемо стверджувати, що в умовах сьогодення українське суспільство перебуває на етапі диференціації української мови, а відповідно і її норм. Зв'язок мовної норми з соціоісторичним контекстом розвитку нації можна прослідкувати на прикладі формування української літературної мови й української державності. Роздержавлення стало умовою нерівномірного функціонування мовної норми на території українських земель. У свою чергу, це зумовлює існування кількох норм або її «територіальних чи соціально-групових варіантів» [62, с. 36], на основі яких доцільно простежувати процес формування літературної норми. Відповідно до цього, аналізуючи праці С. Єрмоленко в контексті досліджуваної проблеми, Л. Струганець пропонує стратифікувати норми таким чином: «а) норми української національної мови, мови окремого слов'янського етносу; б) норми діалектів (кожен територіальний і соціальний діалект має свою

норму); в) норми літературної мови як найбільш розвиненої, вищої форми національної мови» [62, с. 36]. Запропонована типологія норм охоплює основні вияви мовної системи й свідчить про варіантність мовної норми на конкретних рівнях.

Формування мовної норми є складним і тривалим процесом, що відбувається не лише внаслідок зміни мовної структури, але й за умови оцінки спільноти. Вироблення норми залежить від ряду факторів: державного статусу мови, її частотності використання в сферах управління, освіти, культури, науки, засобах масової інформації, мовної політики й мовного виховання громадян, оприявлення мовної норми в інформаційному просторі. Головним джерелом запровадження й кодифікації мовних норм є твори художньої літератури. Мовна форма, використана письменником у тексті, внаслідок суспільного схвалення й розповсюдження в усіх галузях соціокультурного життя сприймається як взірець мовної поведінки й поступово закріплюється не лише в художніх зразках митця, але й лексикографічних матеріалах. До мовної норми часто входять авторські новотвори, які є постійним джерелом розвитку української літературної мови. Наприклад, лексична одиниця «мрія», що була використана М. Старицьким у вірші, присвяченому Олені Пчілці, на сучасному етапі кодифікована в словнику Бориса Грінченка [51, с. 451], Словнику української мови [54], Великому тлумачному словнику сучасної української мови [3, с. 693] тощо. В умовах інформатизації суспільства осередком вироблення й поширення мовних норм є засоби масової інформації. Соціальні мережі, телебачення, пресу сьогодні можна вважати «законодавцями моди» на зразки мовних форм. Варто звернути увагу також на те, що ця сфера суспільного життя водночас є й основним фактором, що обумовлює характер норм, зокрема лексичних і граматичних. Мовна практика користувачів повсякчас залишається центральним джерелом норм, що, у свою чергу, пов'язано з історичним контекстом, геополітичним станом держави, індивідуальними особливостями мовців й традиціями їх мовної поведінки тощо. Не менш важливим є й статус, характер мовознавчих досліджень,

оскільки сфера лінгвістичної науки та освіти є не лише полем для практичної реалізації мовних норм, але й каталізатором цих змін. Зразком таких процесів є новий український правопис, заснований на вивченні питомо українських рис й поверненні сучасної мови до її первісних форм.

Мовна норма як лінгвістичний феномен має свої властивості, що формують унікальність її природи та функціонування в суспільстві. Норма характеризується, перш за все, відносною стабільністю. Про усталеність норми недоречно зазначати, звертаючи увагу на весь процес розвитку мови, оскільки соціокультурні, історичні, політичні, економічні зміни активно впливають на її характер. Проте описуючи окремий період мовної еволюції, варто звернути увагу на консервативність й низький рівень змінності норми. На думку С. Єрмоленко, норма «реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діахронії, виявляє якнайтісніший зв'язок з літературною традицією» [11, с. 65]. Це свідчить про те, що стабільність є важливою умовою функціонування мовної норми й мови в цілому.

Водночас мовна норма є динамічною, що підтверджує її відповідність комунікативній і пізнавальній діяльності мовця. Динамізм як природний стан мови пов'язаний із безперервною практикою її носіїв. Тенденції змін мовної норми, зокрема лексичної, в лінгвістичній науці найбільш точно описав М. Пилинський. На основі аналізу наукових праць ученого О. Бабакова у своєму посібнику виділила «норми, що переходять з одного функціонального стилю до іншого у зв'язку із суспільними причинами... відбувається зближення норм усної та писемної мови... норми сучасної літературної мови дедалі більше орієнтуються на книжні стилі... триває все ж вузька стилістична спеціалізація варіантів норм, особливо варіантів регіонального чи діалектного походження...» [38, с. 26].

Однією з ознак мовної норми є її поширеність усередині спільноти, що базується на повному прийнятті такої мовної форми. Із цією властивістю пов'язана загальноживаність і обов'язковість зразка, зокрема на рівні

офіційно-ділового, публіцистичного, частково розмовного, наукового стилів. Центральним аспектом мовної норми є її відповідність властивостям мовної системи, її структурі та принципам реалізації. Така узгодженість є передумовою формування самобутності мови й ідентифікації її в комплексі інших мов. Мовна норма, зокрема літературна, має бути кодифікована, тобто зафіксована в підручниках, словниках, граматиках, правописі тощо, завдяки чому можемо простежити усталеність мовних явищ. Проте лінгводидактичні джерела не можуть фіксувати змінність мовних норм на сучасному етапі, найшвидше процес кодифікації відбувається у віртуальному інформаційному просторі (електронних варіантах словників, довідників). На основі цього, Т. Коць пропонує розрізняти прескриптивну норму як «сукупність тенденцій відбору і правил уживання мовних засобів» та дескриптивну норму, що «відбиває реально вживані в мові лексеми, словоформи, мовні конструкції» [24, с. 60]. Функціонування зазначених видів норм є важливою умовою формування мовного матеріалу та його реалізації під час практичної мовної діяльності.

Серед провідних ознак мовної норми Л. Струганець виділяє також відповідність системі мови, що передбачає впорядкованість структури й внутрішню диференціацію; варіантність як можливість вибору близько функціональних, рівноцінних мовних засобів або компонентів, один із яких відрізняється смисловим відтінком або «стилістичним навантаженням» [62, с. 36]; стилістичну диференціацію, що виявляється у функціонуванні системи засобів, прийомів, які закріплені за певним стилем і формою мови, або визначаються конкретно стилістичною ситуацією.

Унормованість охоплює всі рівні мовної системи. Відповідно до цього розрізняють орфоепічні, акцентуаційні, графічні, орфографічні, лексичні, граматичні норми (морфологічні і синтаксичні), словотвірні, стилістичні й пунктуаційні норми. Єдиної класифікації норм у сучасній мовознавчій науці не існує, що зумовлено відсутністю спільного критерію для всіх типологій. Найбільш поширеною є систематизація норм за мовними рівнями, формою

вираження мови (норми писемної й усної мови), формами національної мови (норми літературної та діалектної мови) та інші.

Важливим аспектом дослідження мовної норми як центральної лінгвістичної категорії є її функціональна структура, що зумовлена впливом інтралінгвальних і екстралінгвальних чинників, тобто особливостями самої мовної системи та соціокультурними факторами. Ураховуючи зазначене вище, науковці, зокрема С. Єрмоленко [11, с. 20], пропонують аналізувати критерії мовної (літературної) норми, що формують її соціолінгвістичний феномен. На думку дослідниці, зовнішніми критеріями є: культурно-історичний, мовна традиція, статистичний або критерій поширеності, критерій загальноновизнаних зразків. Внутрішній критерій базується на відповідності принципам системи національної мови. Окрім того, С. Єрмоленко звертає увагу на важливості естетичного критерію, що пов'язаний із художньою творчістю письменників та впливом засобів масової інформації.

Отже, мовна норма як центральна категорія мовознавчої науки, зокрема культури мови, є складним комплексним поняттям, що включає не лише лінгвістичний аспект, але й характеризується детермінованістю соціокультурним компонентом. Особливості вироблення й функціонування мовної норми на сучасному етапі, що зумовлені системою соціолінгвістичних факторів, сприяють переосмисленню структури самого поняття й потребують подальших мовознавчих досліджень.

1.2. 3 історії вивчення поняття мовної норми

Мовна норма як лінгвістична категорія не є новим явищем для мовознавчої науки. Проблема унормування з'явилася, на нашу думку, з появою комунікації між членами окремої спільноти, оскільки існувала потреба єдиної номінації предметів навколишнього середовища, формування спільного для всіх лексичного значення слів, доступної граматичної й синтаксичної побудови висловлювань із метою взаєморозуміння, контакту в процесі мовної практики.

Аналіз розвитку поняття мовної норми сучасні дослідники, зокрема О. Митрофанова [34, с. 20], пропонує починати з античних часів. Ураховуючи те, що в цей період існування мовознавчої науки було зумовлено філософським контекстом, актуальністю ораторського мистецтва, питання унормування мови постало у сфері теорії красномовства. Першим, хто зазначив про необхідність систематизації правил мовлення і ввів поняття мовної норми, був давньогрецький філософ, софіст Протагор. Наступні дослідження мовної норми сфокусовані в працях представників Александрійської граматичної школи, які аналізували пам'ятки з позицій граматичної науки, що в подальшому вплинуло на формування сучасної мовознавчої традиції.

У період Відродження відбувалася активна мовознавча наукова діяльність у сфері лексики (систематизація словникового складу), фонетичної системи й граматичної будови різних мов. Ця інформація поступово кодифікувалася у словниках і граматиках конкретних національних мов. Розвиток мовознавчих досліджень став причиною появи академій, члени яких вивчали проблеми унормування мови. Окрім того, активізація міжнародної торгівлі створила проблеми міжмовного перекладу, що диференціювався у двох напрямках: «укладання багатомовних словників і розвиток граматики національних мов; створення універсальної, всесвітньої, «всезрозумілої» мови» [34, с. 21].

Незважаючи на вказані студії, поняття норми не було сформоване й конкретно означене. Перше теоретичне обґрунтування було здійснене у ХХ столітті. Сучасні дослідження дефініції пов'язані з ученням Ф. де Сосюра [58], який схарактеризував мову як систему, що має традиційний, нормативний характер. Більш точне визначення поняття норми запропонував Е. Альман [1], визначаючи її як «нормативну ідеологію», що контролює процес говоріння.

У наступних дослідженнях систематизовано структурну й функціональну роль норми як лінгвістичної категорії. На основі нового трактування літературної мови члени Празького лінгвістичного гуртка в аспекті структуралістського підходу запропонували аналіз теорії мовної норми й проблем кодифікації. Поняття норми чеські науковці визначали в

лінгвосоціологічному й культурно-історичному контексті. Окрім того, Б. Гавранек диференціював явище «норма народної мови», що реалізує себе в узусі, й «норма літературної мови», що характеризуються усвідомленістю й обов'язковістю в конкретному мовному колективі [5, с. 340].

Сучасне розуміння мовної норми представлене в працях німецького лінгвіста Е. Косеріу, який на основі мовознавчих досліджень Л. Єльмслева сформулював і обґрунтував відношення між системою, нормою й мовленням. Систему вчений розглядав як сукупність певних реалізацій, що включають взірцеві форми певної мови, а норму – як складову частину системи, що «формується з історично реалізованих «ідеальних» моделей» [21, с. 334–336]. У цьому аспекті явище мовлення науковець визначає як безпосередню мовленнєву діяльність, у процесі якої реалізуються системні нормативні принципи мови. У своїх працях дослідник також сформував власну концепцію потрактування унормованості мови, зазначаючи, що «універсалія властива всім мовним явищам, реалізується на всіх рівнях мовної системи й повинна підтримувати рівновагу та стійкість системи» [21, с. 341].

Ідеї Е. Косеріу стали основою наступних досліджень із визначення поняття норми, зокрема праць російських учених П. Алексеєва, В. Іцковича, Л. Скворцова, які перетлумачили трихотомію лінгвіста в аспекті системності мови, її нормування й узусу. С. Ожегов вивчав норму з позиції найбільш доцільних для обслуговування потреб суспільства мовних засобів, що обираються, включаючи минулі, повторювані й пасивні мовні елементи [40, с. 15]. Проте, незважаючи на вказані студії, єдиної думки серед мовознавців щодо визначення мовної норми не існує. Дискусійними питаннями залишаються структура й зміст поняття, критерії його виділення, класифікація, варіативність, особливості взаємовідношення з мовною системою. Така неоднозначність потрактування дефініції зумовлена різноваріантністю відбору критеріїв для аналізу зазначеного явища.

Дослідження мовної норми в українській лінгвістичній науці розпочалися за часів Київської Русі, зокрема одним із перших зразків кодифікації

лексичного складу мови є рукописний словник невідомого автора «Лексис с толкованием словенских мов просто» (1581), пізніше – слов'янської граматики східних слов'ян «Грамматика словенска совершеннаго искусства осми частій слова» (1596) Лаврентія Зизанія тощо. М. Смотрицький здійснив кодифікацію церковнослов'янської мови у праці «Грамматіки Славенския правилное Синтагма» (1619), що складається з 4 частин, присвячених питанням орфографії, просодії (розділ фонетики), етимології та синтаксису. Елементи досліджень процесу унормування мови прослідковуємо і в наступних працях Памви Беринди, Івана Ужевича, Єпіфанія Славинецького та інших.

Активізація уваги до проблеми мовної норми відбувається в період українізації, що зумовлює виникнення потреби стандартизації й систематизації мовних фактів (XX століття). У цей час питання унормування мови представлене в працях В. Сімовича, О. Курило, М. Сулими, О. Синявського, А. Кримського, О. Шахматова тощо. Незважаючи на появу доступу до окремих українських мовознавчих джерел, дослідження проблеми мовної норми проводилися неоднозначно, під наглядом владних структур. Окрім того, дискусійним ще залишалося питання вивчення норми літературної мови без урахування її народної основи. Ю. Шевельов згрупував тенденції розвитку мови, виокремивши їх у два напрями: «етнографізм (крайній пуризм)», представники якого виступали за наближення літературної мови до її розмовного варіанту, заперечуючи іншомовні запозичення й архаїстичні нашарування, і «синтетизм (поміrkований пуризм)», що не заперечував «форми й конструкції, засновані на європейській традиції», а пропонував синтез «народних компонентів з асимільованими європейськими» [73, с. 110].

Дослідження В. Сімовича, зокрема його праця «Грамматика української мови» (1919) [50], означила основні джерела унормування мови, серед яких дослідник описує народну творчість, твори якісної художньої літератури, журнали, українську наукову літературу, словники. Позитивним фактом вивчення норм української мови стала диференціація науковцем законів і

принципів української від російської, зауваження щодо повноцінності й самобутності українських рис на рівні усталеності й кодифікації мовних фактів.

Вивчення нормативних форм української мови є центральною проблемою праць О. Курило. Дослідниця особливу увагу звертала на важливість народної основи в процесі унормування, пояснюючи це тим, що «сучасна українська літературна мова, і надто наукова, розвиваючись «чужим» шляхом, приховуючи свої «природні» особливості, перестає бути мовою українською» [25, с. 8]. Окрім того, необхідним елементом функціонування мови є збереження її питомих рис, дистанціювання української мовної системи від російської, наближення літературної форми до народної.

Принципи й критерії унормування української літературної мови вивчав О. Синявський. Праці вченого стали основою наступних мовознавчих досліджень у сфері унормування. Його праця «Норми української літературної мови» (1941) [49] концентрує в собі як власні наукові надбання, так і лінгвістичні обговорення проблеми початку ХХ століття. О. Синявський був одним із перших дослідників, хто систематизував орфоепічні, фонетичні, орфографічні, морфологічні, синтаксичні й пунктуаційні норми української мови. Особливу увагу в роботі звернено на комплекс внутрішніх законів мови, які є основним критерієм унормування. Урахування народної основи, книжної традиції української мови, основних тенденцій її розвитку створили умови для створення лінгвістично досконалого фахового підручника, автор якого, за словами Ю. Шевельова, «вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і метод не тільки відчуття тенденцій розвитку, а й розуміння їх» [47].

Поняття літературної норми, зокрема й характеристику її основних критеріїв, запропонував М. Сулима. Норму він означив як «конче потрібну річ... літературна норма становить найпершу та найхарактернішу ознаку літературної мови» [63, с. 132]. Окрім природних і автохтонних ознак української мови, учений досліджував особливості діалектів і їх зв'язок із

проблемою унормування сучасної мови, генезу української літературної мови, відповідно, розвиток її норм і процесу кодифікації на різних історичних етапах.

М. Пилинський на основі європейських традицій дослідження аналізованого питання сформулював власне визначення поняття мовної норми як факту з соціальним і комунікативним змістом. У праці «Мовна норма і стиль» [41] учений вивчає проблему нормалізації, зокрема переосмислює взаємозв'язок літературної норми із соціоісторичними факторами, виокремлює основні критерії вироблення й функціонування норми, що стали основою наступних досліджень мовознавців (С. Єрмоленко, Т. Коць, Л. Струганець та інших), подає стилістичну класифікацію на прикладах із матеріалів практичного характеру, у контексті опрацьованої проблеми унормування української літературної мови аналізує відношення розвитку й тенденцій формування одиниць різних мовних рівнів із соціокультурними процесами й особливостями мовної практики носіїв.

Важливою частиною науково-дослідної діяльності з вивчення проблеми унормування є активний процес кодифікації мовних фактів у словниках, довідниках, підручниках. Зокрема усталеність норм початку ХХ століття фіксував «Словарь української мови» (1907) Бориса Грінченка, «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського, С. Єфремова. Дослідження норми як одне із завдань теорії культури мови здійснював М. Жовтобрюх [15], вивчаючи тенденції функціонування лексичної, стилістичної, фонетичної, граматичної норми на матеріалі періодики середини другої половини ХХ століття. О. Митрофанова в студії, присвяченій характеристиці основних етапів становлення дефініції мовної норми [34, с. 31], апелює до визначень дослідників А. Ковалю й В. Русанівського, які означають її як сукупність правил вимови, написання, відбору мовних засобів, що мають усвідомлений мовцями характер і є узаконені суспільною практикою. Зазначені дослідження питання нормалізації мови свідчать про постійний інтерес науковців до вказаної проблеми, її актуальність і неоднозначність. Наявність ґрунтовних фахових

праць є показником високого розвитку української лінгвістичної науки в період ХХ століття.

Наукові студії щодо вивчення поняття мовної норми в другій половині ХХ століття характеризуються стійкою увагою мовознавців до її соціолінгвістичної природи, диференціації ознак, формування класифікаційних систем, особливостей реалізації явища унормування під час мовної практики, виокремлення основних інтра- й екстралінгвальних факторів, що впливають на вироблення й функціонування норми. Із отриманням Україною незалежності й відкриттям доступу до раніше заборонених праць посилилася тенденція до відновлення втрачених форм української мови, відповідно й переосмислення мовної норми як лінгвістичного феномену.

С. Єрмоленко [11], орієнтуючись на традиційні погляди щодо дефініції мовної норми, доповнила теоретичні засади визначення поняття, його типологію (слабка й сильна мовна норма, прагматична норма), критерії формування тощо. Г. Яворська [75] проблему унормування й кодифікації опрацьовує в контексті прескриптивного підходу, у межах якого дослідниця аналізує труднощі й можливості процесу нормалізації, стандартизації на сучасному етапі. Динаміка лексичних норм є центральною проблемою студій Л. Струганець [60; 61], яка педалює на дії соціальних чинників у процесі формування й реалізації норми, зокрема діяльності ЗМІ та представників політичної сфери, активних соціолінгвальних змінах семантичної структури й стилістичної транспозиції лексичних одиниць, функціонуванні лексичної норми на окремих етапах розвитку української літературної мови.

Сучасні дослідження проблеми визначення поняття мовної норми є різноплановими, оскільки дослідники не обмежуються традиційними підходами, у результаті чого сьогодні немає єдиної загальноприйнятої дефініції. Актуальними завданнями для вчених-лінгвістів є: узагальнити й описати систему термінів, категорійний апарат, що пов'язаний із явищем мовної норми, з метою найбільш повного дослідження аспектів зазначеного феномену; проаналізувати відношення мовної політики, ситуації в країні з

процесом стандартизації й кодифікації, що дозволить створити комплексну теорію культури мови; дослідити динаміку розвитку норм різних рівнів для виокремлення первісно самобутніх рис української мови, ідентифікації її в системі інших мов, розуміння зумовленості й якості сучасних нормативних тенденцій функціонування, активізувати кодифікаційну діяльність, що спричинено необхідністю фіксувати мовні факти в умовах безперервних змін усіх аспектів мовної системи.

Отже, динаміка розвитку поняття мовної норми свідчить про різновекторність його потрактування, що зумовлено рівнем і характером мовознавчих досліджень, особливостями історичного періоду, суспільними тенденціями тощо. Основні етапи формування теорії стандартизації й кодифікації мовних фактів є зразком поступового накопичення знань про мовну норму та її роль у комунікативній діяльності мовців. На основі аналізу праць із зазначеної проблеми можемо зробити висновок про широту й багатоаспектність лінгвістичних досліджень науковців, що, у свою чергу, потребує сучасних фахових напрацювань.

1.3. Теоретичні аспекти визначення лексичної норми сучасної української мови

Сучасна українська літературна мова посідає центральне місце у формуванні українського національно свідомого суспільства. Як мова засобів масової інформації, ділового спілкування, художньої творчості, науки, освіти, розмовного стилю вона є основним, зафіксованим у законі, засобом комунікації та взаємозв'язку. Сучасну українську літературну мову визначають, перш за все, як «унормовану літературну форму загальнонародної української мови від часів І. Котляревського та Т. Шевченка й до нашого часу» [64, с. 9], тобто визначальними складниками сучасної української мови є норми, яких дотримується переважна більшість носіїв у суспільному житті.

Сучасна мова найшвидше реагує на суспільно-історичні рухи, зокрема на рівні лексики. У сфері словникового складу відбуваються постійні процеси

оновлення: неологізація, розширення сфер уживання, варіантність форм, стилістична неоднозначність тощо. Лексика є результатом динамічних змін фонетичної, морфологічної, словотвірної системи мови. На цьому рівні найбільш доцільно прослідковувати історичну еволюцію мови, її напрям і стан, тенденції розвитку, традиції й новаторства в соціокультурному контексті, оскільки слова найкраще відображають явища позамовної дійсності, соціально-історичний досвід носіїв мови. Лексичний склад є головною передумовою зв'язку не лише між мовцями на конкретному етапі, але й між поколіннями у цілому. Незважаючи на постійну рухливість у системі лексичних одиниць (виникнення нової семантики, заміна або розширення значень, їх зникнення й відродження тощо), цей рівень диференціює мови між собою.

Ураховуючи зазначене вище, можемо стверджувати, що лексична норма є центральною проблемою дослідження особливостей динаміки розвитку сучасної української літературної мови. Ця норма є пріоритетною під час історичного розвитку мови, переходу її на новий етап і в процесі означення самого поняття.

Лексика є найменш консервативним елементом мовної системи. Ця особливість є визначальним чинником розвитку словникового складу й функціонування лексичної норми. Проте, незважаючи на відносну рівновагу, лексичний рівень є динамічним і рухливим.

У сучасній мовознавчій науці поняття лексичної норми характеризується відносною стабільністю; щодо нього серед науковців не виникає значних дискусій. Переважно лексичну норму визначають як систему правил слововживання, що регулюють правильність «у властивих їм значеннях на сучасному етапі» [27], і як «правильність вибору слова з ряду близьких йому за значенням або за формою, а також вживання його в тих значеннях, що воно має в літературній мові» [74].

Лексична норма як категорія лексикології й культури мови передбачає вживання слів із урахуванням їхнього значення, стилістичного відтінку, здатності до лексичної сполучуваності. Лексичну норму фіксують

лексикографічні праці, зокрема: Словник української мови в 11 томах (1970–1980), Новий тлумачний словник української мови в 4-х томах (1999; 2000; 2001), Новий тлумачний словник української мови в 3-х томах (2001; 2005), Короткий тлумачний словник української мови (2004; 2010), одно- й двомовні словники тощо.

Лексична норма на сучасному етапі постійно змінюється в кількісному і якісному плані, що зумовило переорієнтацію її змістового й функціонального характеру. Серед основних тенденцій унормування лексичного рівня української літературної мови на сьогодні превалюють процес демократизації (зменшення вимог до слововживання винятково конкретних лексичних форм), «інтернаціоналізація» [59, с. 16] (руйнування «міжмовних кордонів», проникнення значної кількості іншомовних слів, запозичень у лексичну систему мови й активне використання їх у мовній практиці носіїв), динамізації (безперервний процес появи/зникнення лексичних форм, їх актуалізація в різних сферах суспільного життя). Сьогодні помітним є вплив засобів масової інформації, живого мовлення на формування стилістичного навантаження, словотвірної форми й семантичного аспекту лексичних одиниць.

Лексична норма як складне динамічне явище постійно знаходиться під дією внутрішніх і зовнішніх чинників, що особливо помітно на сучасному етапі в умовах активних процесів глобалізації, комп'ютеризації й інформатизації. Інтралінгвальні чинники [59, с. 13] включають взаємозалежність елементів мовної системи, відновлення питомо національних (автохтонних) ознак української мови, прагнення носіїв до економії мовної енергії, вибір більш експресивних, образних форм слова, інтеграція елементів різних мов тощо. Не менш важливим є вплив позамовних факторів, таких як: зростання національної свідомості українців і ідентифікація їх в системі інших держав, «розмивання» світових кордонів, проникнення комп'ютеризації в усі сфери суспільного життя, збільшення інформації у світовому просторі, демократизація й плюралізм, активні міграційні процеси, науково-технічний розвиток, зміна цінностей сучасної людини, переорієнтація мовних смаків і моди тощо.

Узаємозв'язок внутрішньомовних і позамовних чинників створює передумови до посилення тенденції дистанціювання лексичної норми української мови від російської, очищення лексики від іншомовних варіантів, переосмислення семантики лексичних одиниць, особливостей їх сполучуваності. Окрім того, сучасний стан функціонування лексичної норми характеризується лібералізацією норм: «збільшується варіативність мовних одиниць і слововживання загалом, розхитуються мовностилістичні та правописні норми, послаблюються й розмиваються стильові та стилістичні обмеження» [38, с. 19].

Варто звернути увагу, що лексична норма стандартної літературної мови диференціюється залежно від її функціонування в узусі, оскільки становить собою зразок, «особливий соціолект» [11, с. 41], що є обов'язковим для використання в освітній, науковій сфері, галузях державного управління, засобах масової інформації, художній творчості. Лексична норма під час письмового й усно-розмовного вживання характеризується варіативністю, що зумовлено регіональними й соціальними особливостями мовного узусу. Усвідомлення різниці між цими аспектами функціонування лексичної норми залежить від мовно-культурного, освітнього рівня носіїв, їх мовної свідомості.

Лексична норма як репрезентант мовної норми є загальнообов'язковою. Вона виробляється суспільно-мовною практикою членів спільноти, відшліфовується в зразках художньої творчості, під час діяльності засобів масової інформації, обґрунтовується в основних закономірностях дослідниками мовознавчої науки, узаконюється певними науково-освітніми актами, кодифікується в лексикографічних працях.

Дотримання лексичних норм у процесі мовної практики є передумовою точності й правильності мовлення, у результаті чого взаєморозуміння й кооперації між комунікаторами. Це дає підстави вважати, що точність і правильність є ознаками нормалізації лексики. Порушення цих властивостей норми є передумовою появи лексичних помилок, серед яких найбільш поширеними є вживання слів із неправильним або невластивим їм значенням

(«вірний пароль» замість «правильний»), порушення лексичної сполучуваності слів («завдяки хворобі» замість «через хворобу»), некоректний вибір синонімічних лексичних одиниць (дівчина «мешкає» у спокої і щасті замість «живе»), явище тавтології («забезпечили безпеку»), уживання зайвих слів, плеоназмів («моя автобіографія»), паронімії («гуманна допомога» замість «гуманітарна»), уживання невластивих літературній мові слів (діалектизмів, жаргонізмів, вульгаризмів тощо), калькування («слідуючий» замість «наступний»), змішування елементів фразеологізмів («сізіфове рішення» замість «соломонове рішення») тощо.

Причини порушення лексичних норм мають як індивідуальний (недостатній рівень знань, словникового запасу), так і соціоісторичний характер (процес росіянізації, асиміляції, перебування українських територій під владою різних держав, що стало, наприклад, передумовою функціонування варіантів однієї мовної форми).

Отже, поняття лексичної норми посідає центральне місце в системі досліджень сучасної української літературної мови. Проте на сьогодні маємо недостатню кількість мовознавчих праць із питань теоретичного осмислення зазначеної проблеми. Лексика як найбільш рухливий рівень централізує в собі історичні зміни й динаміку розвитку української мови, постійно знаходиться під впливом екстра- й інтралінгвальних чинників. Означення лексичної норми в теоретичному аспекті потребує потрактування сучасних принципів її розвитку, тому в дослідженні ми звернули увагу на основні тенденції щодо функціонування норми у формі варіативності, розширення стильової диференціації тощо. Норма як система загальнообов'язкових правил під час мовної практики носіїв може мати певні відхилення, що зумовлені переважно недостатнім освітнім, мовознавчим рівнем комунікаторів, або ж факторами суспільно-історичного характеру. На підставі аналізу лексичної норми з позиції її основних теоретичних засад можемо зробити висновок про комплексність дефініції, унікальність її соціолінгвістичної основи й необхідність вивчення зазначених аспектів в сучасній лінгвістичній науці.

Висновки до розділу 1

Отже, вивчення мовної норми є центральною проблемою в сучасній мовознавчій науці. Динамічність і неоднозначність потрактування дефініції є передумовою для майбутніх досліджень не лише лінгвістичного аспекту мовної норми, але й її соціальної зумовленості. На підставі проаналізованих дефініцій ми запропонували визначення мовної норми як системи мовних засобів, що відповідають правилам їх використання в суспільстві, є зразком для носіїв конкретної мови в усіх її виявах.

Дослідження історії вивчення проблеми мовної норми свідчить про різновекторність її потрактування науковцями в різні історичні періоди. Особливу увагу ми звернули на процес студіювання зазначеного питання українськими лінгвістами, які неодноразово вказували на консолідуєчу роль мовної норми й необхідність збереження автохтонних рис української мови; важливим аспектом досліджень є опрацювання особливостей кодифікації мовної норми в лексикографічних працях. Наявний словниковий фонд, мовознавчі напрацювання підтверджують актуальність вивчення мовної норми, її соціолінгвістичної природи, диференціації ознак, особливостей реалізації під час мовної практики тощо.

Динамічність лексичної системи української мови реалізується в зміні лексичної норми. Ми узагальнили систему основних тенденцій, що формують характер і склад лексичної норми, серед яких: демократизація, інтернаціоналізація, динамізація, націоналізація тощо. Сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників є формантами сучасного стану норми, що свідчать про вплив глобалізаційних процесів і водночас потребу націоналізації, відродження питомих елементів української мови. На основі аналізу теоретичних засад лексичної норми можемо зробити висновок про унікальність її соціолінгвістичної основи й необхідність постійних досліджень в аспекті динамічності.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ЗМІНИ ЛЕКСИЧНОГО ФОНДУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

2.1. Неологізація як феномен оновлення лексичної системи мови

У ХХІ столітті лексична система української літературної мови знаходиться на етапі найактивніших змін. Комплекс історичних, соціокультурних і політико-економічних чинників формують її гнучкість, адаптативність і популярність серед носіїв. Потреба актуалізації комунікативної функції української мови й реалізації її як єдиної державної для спілкування серед мовців після періоду активної росіянізації й асиміляції формує сучасний характер лексику, що виявляється в потребі збереження автохтонних рис і водночас пристосування до умов суспільства з урахуванням актуальних суспільних тенденцій, цінностей, інтенсивного розвитку медіасфери, комп'ютеризації тощо.

Словниковий склад української мови на сьогодні повинен не лише ідентифікувати її в системі інших мов, але й максимально забезпечувати потреби українців відповідно до їх рівня суспільного розвитку й інтересів. Ураховуючи зазначене вище, проблема лексичної норми потребує переосмислення й сучасної оцінки як із боку носіїв мови, так і лінгвістів, а дослідження динаміки її розвитку сприяє не лише формуванню системи знань про основні зміни в лексику, але й дозволить зберегти питомо національну основу мови в умовах активних процесів поповнення словника одиницями різного номінативного й стилістичного характеру.

Із метою вивчення особливостей динаміки лексичної норми сучасної української літературної мови, ми пропонуємо орієнтуватися на схему С. Бибики [11, с. 77]. Основні зміни в лексичній системі вчена досліджує в аспекті неологізації, активізації й пасивізації лексичних одиниць. Динамічність лексичної норми реалізується в умовах зазначених процесів, компоненти яких потребують нашого дослідження.

Одним із способів поповнення лексичної системи української мови є створення нових одиниць на основі вже наявних, їх комбінування, семантичні пошуки, дериваційні утворення тощо. У контексті вивчення цих процесів у будь-який історичний період розвитку мови увагу лінгвістів постійно привертала неологізми. Функціонування й активність утворення цих слів охоплює переважно всі сфери суспільного життя, що зумовлює їх актуальність і недостатню дослідженість. У мовознавчій науці неологізми диференційовано на *власне неологізми* [59, с. 34] (є новими за змістом і формою: наприклад, «стрім», «ковід», «локдаун»), *новоутворення* [59, с. 34] (утворення в морфемному складі слова: «майданівці», «дистанційка», «атошники»), *трансформації* [59, с. 34] (нова лексична одиниця з відомим значенням: «челендж», «фейк», «меседж»). Також сьогодні популяризуються слова з відомою формою, проте новим значенням (семантичні неологізми), що зумовлено, найчастіше, виникненням нових явищ: «ДІЯ», «розведення», «розповідь». Така різноваріантність існування зазначеного лінгвістичного явища свідчить про інтенсивність змін мовної системи й відповідно лексичних норм.

Динамічність мовних смаків, тенденційність у мовній практиці носіїв є основою переходу загальномовних і індивідуально-авторських неологізмів у сферу загальноновживаної лексики: «фейк», «хейтер», «форматування», «блог», «аб'юзер», «пірсинг», «гаджет», «бойовики», «трейлер», «смартфон», «павер банк», «база», «сервіс», «менеджмент», «самоізоляція», «гуглити», «декомунізація», «хакер», «оператор», «провайдер» тощо. Окремі лексичні одиниці з часом кодифікуються в словниках (найактивніше в електронних [4; 46; 53]), як наприклад, «мрія», «чинник», «гелікоптер», «ліквідатор», «тепловоз», «спецкор», «реактивний», «дисидент», «терорист», «волонтер», «сепаратист», «локдаун», «кеди», «бариста», «манікюр», «копірайтер» тощо.

На сучасному етапі більшість неологізмів має іншомовне походження, вони представлені в українській мові у формі запозичень: «фешн» (від англ. fashion – мода), «діджиталізація» (від англ. digitization – комп'ютеризація),

«банер» (від англ. banner – прапор), «кеш» (від англ. cache – схованка), «наноробот» (від грец. nanos – карлик), «емодзі» (від япон. 絵 – картинка + 文字 – знак, символ), «хіпстер» (від англ. to be hip – бути в темі) [65]. Проте не всі лексичні одиниці стають нормативними, що зумовлено або наявністю в мові відповідників (наприклад, *юзер / користувач, фешн / мода, тираж / наклад, дедлайн / кінцевий термін*), або несумісністю структури слова з мовною системою української мови («бестселер» – нагромадження приголосних «-стс-», «стронгмен» – «-стр-, -нгм-»).

В умовах активізації процесів пуризації й націоналізації лексичної системи української мови спостерігаємо звернення до народнорозмовних джерел, зокрема діалектів і частково розмовного шару лексики. Так актуальними серед носіїв української мови є неологізми на зразок: «вподобайка», «лазівка», «зняток», «допис», «кришмітка», «обліковка», «підписники», «філіжанка» тощо. Зазначені приклади неологізмів є переважно загальнономовними, їх виникнення пов'язане найчастіше з потребою номінувати нові явища, предмети, дії, ознаки, стани, властивості («ковід», «аерподси», «вайб»), замінити назви доречнішими, сучаснішими, актуалізованими («безвіз», «термінал»).

Сфера okazіоналізмів на сучасному етапі представлена не менш широко, проте рівень входження цих лексичних одиниць у загальний обіг серед носіїв мови з наступним їх унормуванням і кодифікацією є значно нижчим. Відсутність суттєвих вимог і обмежень у художній творчості формує широке лінгвістичне поле для створення письменниками індивідуально-авторських неологізмів (І. Карпа: «сталево-кібернетичний», «софістікейтед-нісенітниця», «альпіністер»; Л. Костенко: «напівталанти», «суньголова»; Ю. Андрухович: «іносранець», «заводіяка», «закапекло»; Л. Дереш: «панАндрія», «романить» та інші). Інтенсивне використання авторських неологізмів реалізується лише в окремих галузях суспільного життя (література, мистецтво), тому вважати їх центральною проблемою в контексті розгляду питання динаміки унормування мови, на нашу думку, є недоречним.

Варто звернути увагу, що виникнення й поширення неологізмів насамперед пов'язане із суспільними процесами в сфері політики, економіки, культури й освіти. І, відповідно до цього, характер і властивості творення нових слів залежать від стану соціокультурного життя країни. Із метою вивчення динаміки лексичної норми української мови в аспекті неології, пропонуємо проаналізувати особливості унормування лексикону ХХ і ХХІ століття.

Перша половина минулого століття характеризувалася активним поповненням словникового складу мови лексичними одиницями різних рівнів. Найбільше неологізмів виникло в межах суспільно-політичної сфери, що зумовлено запровадженням соціалістичного режиму й намаганням влади знищити будь-які ознаки буржуазії, капіталістичного укладу життя. У результаті чого виник цілий комплекс лексичних одиниць на позначення процесів, дій, установ комуністичного режиму. У цей період загальноживаними стали такі неологізми, як: *комунізм, колективізація, п'ятирічка, піонер, комсомол, куркуль, партквиток, комуна, чекіст, колгосп, комісаріат, пролетаріат, коренізація, раднарком, лікнеп, індустріалізація, радянська, продподаток* тощо.

Друга світова війна активізувала процес утворення нових слів із, переважно, мілітаристським номінативом: *пакт, колоністи, колабораціонізм, окупант, коаліція, голокост, ОУН, партизани, дивізія* та інші. Частина неологізмів внаслідок іноземного втручання мають іншомовний характер: *остарбайтери, рейхстаг, нацисти, фашизм*. Більшість із них є кодифікованими у Словнику української мови [55], тому можемо говорити про унормування лексикону в І половині ХХ століття.

Варто зазначити, що росіянізація й асиміляція української мови стали також причиною зміни лексичної норми, що призвело до поширення й активного вживання носіями слів, наближених до російської, або ж закріплення семантики лексеми з певним емоційно-експресивним значенням. Наприклад, у тлумачному словнику позитивно оцінюються *комунізм, атеїзм, більшовизм, соціалізм, марксизм*, негативно – *націоналізм, авангардизм, комерція* тощо.

Окремі кодифіковані лексеми, що позначали явища неприйнятні для комуністичного режиму, у словниках позначали як застарілі, рідко вживані. Ураховуючи зазначене вище, можемо зробити висновок, що «законодавцем» лексичної норми в цей період була радянська влада і її структури.

Друга половина ХХ століття не менш позначена впливом суспільно-політичних процесів на лексичну систему української мови. Неологізмами, що стали нормативними, були слова на позначення політичних і економічних явищ: *відлига, застій, перебудова, космополітизм, ждановщина, десталінізація, лисенківщина, волюнтаризм, дисидентство, русифікація, стиляги, неосталінізм, депопуляція, самвидав, плюралізм*. Значний шар унормованої лексики поповнився в результаті аварії на Чорнобильській АЕС, що вплинула не лише на зміну політико-економічного життя, але й масове зрушення культурної сфери, і відповідно, появу нових номінативних одиниць або ж перехід їх у сферу загальноновживаної лексики, набуття ними нової семантики: *реактор, ліквідатор, енергоблок, саркофаг, реактивність, радіація, 30-кілометрова зона, радіаційно-екологічний заповідник, опромінення* тощо. Активно нові лексичні одиниці також виникали у сфері зв'язку та преси, що було зумовлено появою й розвитком засобів масової інформації: *телеграма, фотографія, талер, футляр, телебачення, телеграф, радіо, телевізор*.

Протягом ХХ століття лексичними нормативами ставали неологізми, переважно, з виробничої, економічної, політичної й культурної сфери. Зміна норми лексичної системи у ХХІ столітті зумовлена, у першу чергу, розвитком технічної, туристичної галузі, фізкультури та спорту, появою реклами й інтернету. Окремі лексичні одиниці, які мали статус нових, зберігають свою загальноновживаність і до сьогодні: *холодна війна, націоналізація, українізація, реабілітація, електрон, телевізор, радіомовлення, радіо*, а деякі мають відповідники: *шофер / водій, рушник / полотенце, город / місто* тощо.

На сучасному етапі поява неологізмів пов'язана з виникненням нових явищ, продуктів, дій. Особливо це помітно у сфері комп'ютеризації та мережі інтернет: *таргетолог, сторімейкер, фрілансер, банкінг, наблік*. Окрім того,

можемо спостерігати активний перехід лексичних одиниць (переважно термінів) із однією галузі в іншу або спеціальної лексики в загальноживану. На сьогодні термінологічні поняття зі сфери програмування, комп'ютеризації можемо вважати загальноживаними, наприклад: *браузер, юзер, монітор, фотошоп, принтер, форматування, мегабайт, джойстик, павер банк, бот, вебсайт, діалогове вікно, ютуб, плата, кулер, мишка, флешка, файл* тощо.

Тенденція до мовної економії також сприяє утворенню лексичних інновацій різними словотвірними способами: *дистанційка, НУШ, євроремонт, системник*. Посилюється й націоналізація, очищення мови від іншомовних нашарувань в аспекті неологізації: *вподобайка* замість *лайк*, *допис* замість *пост*, *зняток* замість *скріншот*, *равлик* замість *собачка*, *мармизка* замість *аватарка*, *поширення* замість *репост*.

У процесі дослідження динаміки лексичної норми варто звернути увагу на зауважену С. Бибики тенденцію кінця ХХ століття – виокремлення групи слів із основою на україн-, що пов'язано, ймовірно, з отриманням Україною незалежності й намаганнями сформувати національну термінологічну систему: «українськість, україніка, україністика, україністичний, проукраїнський, антиукраїнський, над український...» та твірною основою євро- «євроатлантичний, євразійський, євробанк...» [11, с. 78]. Процес дослідження динаміки змін лексичної системи української мови вчена пропонує аналізувати в аспекті внутрішньої (словотвірні й семантичні неологізми) й зовнішньої неологізації.

Формування компонентів внутрішньої неологізації у ХХІ столітті у порівнянні з минулим значно активізувалося. Із метою вивчення динаміки лексичних норм пропонуємо обрати сферу засобів масової інформації (соціальної мережі «Фейсбук», «Instagram», інтернет-сайтів) й освітні матеріали (інтернет-видання, навчальні посібники), оскільки на сучасному етапі ці галузі суспільного життя є найбільш прогресивними, ключовими й взаємопов'язаними з іншими.

Значну частину сучасного унормованого лексикону становлять новотвори, що утворені способом юкстапозиції із переважанням формантів іншомовного походження. Найбільше слів у сучасній українській мові налічуємо з компонентом *медіа-*: *медіаландшафт, медіасвіт, медіатекст, медіагігієна, медіадискурс, медіаресурси, медіабезпека, медіаполе, медіапродукт, медіапростір, медіаграмотність, медіаосвіта, мультимедіа, медіащоденник, масмедіа, медіарозваги*; *веб-*: *вебсторінка, вебсайт, вебкамера, вебдизайн, вебмайстер, вебпрограміст*; *дез-*: *дезінформація, дезінфекція, дезадаптація, дезактивація, дезінтеграція, дезінсекція, дезорієнтація*; *інфо-*: *інфодемія, інфодиск, інфодовідка, інфодент, інфодорексперт, інфодом, інфопульс, інфопривід, інфопродукт, інфопростір, інфополе, інфовіжн, інфографіка, інфошина, інфомедійний* тощо. У сфері соціальних мереж активізувалися нові лексичні одинці з початковим *інстаграм-* (*інста-*), *фейсбук-*, *телеграм-*: *інста професії, інста-робота, інстаграм-сторінка, фейсбук-сторінка, телеграм-канал*; в освітньому просторі слова з «онлайн»: *онлайн-урок, онлайн-освіта, онлайн-тест, онлайн-інструменти, онлайн-правопис, онлайн-підручник, онлайн-курс, онлайн-сервіси, онлайн-дошка*.

Сучасний стан української мови характеризується активним, у порівнянні з періодом ХХ століття, поповненням лексичної норми новозапозиченнями, що особливо помітно на рівні комунікації молоді та мови соціальних мереж. Поступово часто вживаними стають неологізми, такі як: *вайб, краш, інстаграмити, геймер, банкінг (мобільний), вебінар, гейміфікація, сертифікація, кліповий, булінг, мобінг, тайм-менеджмент, сторітелінг, зум, фасилітація, класрум, дайвінг, фейк, хайп, фоловер, кавер*. Безумовно, під час побутового спілкування зазначені лексеми вживаються значно рідше, проте у процесі мовної практики більшості членів суспільства вони є нормою, що зрозуміла й загальноприйнята для всіх.

Явище неосемантизації в межах лексичної норми представлене значно рідше, оскільки найчастіше воно реалізується в неформальній мові засобів масової інформації або в розмовному стилі. Проте, окремі зразки вже

зафіксовані в сучасних електронних словниках [4; 46; 53] і вживаються всіма членами українського суспільства, тому є унормованими варіантами лексики: *Небесна сотня* (назва протестувальників, які загинули в Києві на Майдані під час Революції Гідності), *ДІА* (мобільний додаток, у якому в електронній формі зберігаються персональні документи, інформація, послуги онлайн), *іконка* (елемент графічного інтерфейсу, малюнок, що вказує на додаток, файл, програму, каталог, вікно), *нічний режим* (технологія, що забезпечує формування у нічний і вечірній час зображень із переважно теплих відтінків кольору), *канал* (теж саме, що сторінка у соціальній мережі), *вірус* (комп'ютерна програма, що має здатність до прихованого самопоширення), *дистанція* (соціальна (практика збереження визначеної фізичної відстані від інших людей або обмеження доступу, контактів між людьми), *корона* (новий штам зоонозної інфекції), *пілотні класи* (класи, у яких уперше реалізують проект НУШ), *презентація* (виступ; форма подачі інформації в спеціальних комп'ютерних програмах).

У контексті розгляду неосемантизації варто звернути увагу на процес детермінологізації, тобто переходу термінів у сферу загальноживаної лексики. Найчастіше в умовах підвищення активності україномовних користувачів у соціальних мережах, постійної роботи з технічним обладнанням (комп'ютерами, смартфонами, аудіо- й відеозасобами) більшість термінів переходять із сфери програмування, а популяризатором таких мовних форм є засоби масової інформації: *плата, системний блок, моніторити, форматувати, блютуз, вай-фай, ратифікувати*. Детермінологізація характерна для всіх стилів мовної системи, що зумовлює появу статусу окремих лексичних одиниць як лексичної норми.

Зміна лексичної норми безпосередньо залежить і від явища метафоризації, що сприяє появі лексичних інновацій, зокрема неосемантів. Семантичні модифікації «невіддільні від функціонально-стильових» [11, с. 93], а тому й стилістично марковані. С. Бибикив пропонує приклади розмовних варіантів: «уляпатися, приповзати, вирубувати, відліплюватися, побутовець,

злиняти та жаргонні братва, рулювати, чорнило, відключати» [11, с. 93]. В освітній сфері метафоризованими є такі лексичні одиниці: *вікно, хвостівка, ботан, вода, дятел, валити, закрити, плавати, намитися, паралельно, реально, валом*. Поширеність зазначених лексем свідчить про їх загальноживаність, проте специфічна маркованість і низька ймовірність їх використання в інших сферах зумовлює появу дискусійності щодо дослідження їх як безпосередньої лексичної норми.

Вивчення особливостей словотворення неологізмів свідчить про активізацію появи нових одиниць морфологічним способом творення, де переважає суфіксальний. Варто звернути увагу, що в порівнянні з ХХ століттям, особливості творення неологізмів на словотвірному рівні не змінилися. «Новотвори (дериваційні неологізми) як результат внутрішніх процесів динаміки лексичної норми на базі наявних ресурсів попереднього історичного періоду мають більш питому вагу, ніж нові запозичення» [11, с. 79]. Серед найпоширеніших залишається складання основ, слів, афіксація (суфіксація й префіксація), безафіксний спосіб, аббревіація. «Виявом подібних інноваційних процесів у лексичній нормі сучасної української мови є входження до її ядра власне неологізмів, тобто слів, що стали фактом мовної практики суспільства, але ще не зафіксовані в нормативних загальномовних словниках і граматиках мови» [11, с. 79]. Проте, можемо спостерігати, що посилюється тенденція до використання іншомовних формантів у словотворенні й водночас заміна невластивих системі української мови компонентів питомими відповідниками.

Отже, неологізація на сучасному етапі є одним із основних способів оновлення лексичної системи й вироблення лексичної норми. Залежність від суспільних напрямів розвитку зумовлює специфічний характер нових одиниць у порівнянні з лексиконом ХХ століття. Тенденція мовної економії, осучаснення, руйнування стилістичних меж відображає особливості динаміки лексичної норми в контексті новотворення, неозапозичення, неосемантизації й іншомовних запозичень. Неологізація як лексичне й морфологічне явище

сприяє виробленню нових правил слововживання і, відповідно, адаптації української мови до сучасних потреб мовців.

2.2. Актуалізація як один із виявів динамічності лексичної норми

Динамічність є обов'язковою властивістю лексичної системи української мови, що виявляється не лише в появі нових номінативів, але й у відродженні питомих, раніше пасивізованих лексичних одиниць. Зазначене явище означають як внутрішнє запозичення, проте в сучасній лінгвістичній науці для позначення процесу повернення до складу активної лексики «незаконно усунутих, проскрибованих чи просто пасивізованих питомих слів або окремих давніх запозичень» [59, с. 133] використовуються терміни актуалізація [59, с. 130], активізація [36], реактивація [10], націоналізація [18, с. 3], процес самоочищення мови [36, с. 23], збагачення словникового складу шляхом припливу номенів, які раніше перебували на периферії літературної мови [60], реабілітація словникового складу мови [2, с. 162]. Відповідно до цього, лексеми такого характеру називають реактивованими, актуалізованими, активізованими, реактемами, ревіталізованими, внутрішніми неологізмами, відродженими. Незважаючи на неоднозначність термінологічного апарату дефініції, вважаємо найдоречнішим поняття «актуалізація», оскільки воно вказує на процес оновлення лексеми відповідно до новітніх умов, а не просто на відродження її в первісному вжитку; найчастіше використовується авторитетними мовознавцями (О. Стишов, Л. Мацько, Ю. Шевельов, Л. Струганець тощо).

Часто актуалізовані лексеми ототожнюють із неологізмами, оскільки вони спершу сприймаються мовцями як нові, невідомі. Проте, номінувати реактивовані слова як власне неологізми, на нашу думку, недоречно, оскільки зазначені лексеми вже були в ужитку, є застарілими або архаїзованими. Погоджуємося з твердженням М. Дудика про те, що в цьому випадку відбувається етап «вторинної неологізації» [10], тобто оновлення функціонального або стилістичного аспекту актуалізованого слова, що зумовлює сприймання носіями його як неологізму. Окрім того, неологізми

існують, переважно, в активному фонді лексики, а реактеми і в пасивному складі мови.

Актуалізація передбачає не лише повернення слова до активного вжитку, але й зміну його функціонального й стилістичного статусу, умов використання. Більшість науковців (О. Стишов, М. Дудик, С. Бибик) визначають сутність актуалізації як процесу переходу лексем з периферії до ядра мови, тобто формування їх загальноживаності. Такі одиниці збагачують лексичну систему мови, відроджують її національно питомі компоненти, ідентифікують на лінгвосоціальному рівні.

Явище актуалізації лексичних одиниць виникає, на думку О. Ковтунець, у зв'язку з поверненням «до активного вжитку слів разом із реаліями й поняттями, які ними позначено», розширенням «сфери використання слів, які в радянський період були рідковживаними», а на сучасному етапі актуалізувалися; появою «частини актуалізованих лексичних одиниць як джерела синонімічних засобів» із метою експресивізації висловлювання й реалізації відповідності мовним смакам певного періоду [20, с. 119]. Ураховуючи зазначене вище, можемо стверджувати, що динаміка лексики української мови в аспекті актуалізації безпосередньо пов'язана з екстралінгвальними, зокрема соціополітичними й культурними чинниками. Увага до процесу реактивації окремих лексичних одиниць активізувалася зі здобуттям Україною незалежності, що відкрило доступ до забороненої раніше літератури, посиленням ролі демократичних суспільних подій, зростанням національної свідомості, потребою визнання державного статусу української мови, активізації її на всіх рівнях соціокультурного життя (державне управління, телебачення, освіта, засоби масової інформації, сфера обслуговування) тощо.

Серед факторів внутрішньомовного характеру, що зумовили появу актуалізації, можна виділити повернення української мови до втрачених автентичних елементів, реалізацію її відповідності сучасним потребам мовців, мовних смакам, моді, очищення від іншомовних нашарувань, наслідків

асиміляції, надання переваги більш експресивним національним мовним формам тощо.

Загальноживаність і прийнятність усіма мовцями актуалізованих лексем формують їхню лексичну нормативність. Варто звернути увагу, що такі слова кодифіковані в лексикографічних працях із позначками «застаріле», «історизм», «архаїзм», «діалектне», «дореволюційне», «книжне», «рідковживане». Належність лексем до зазначених категорій зумовлена, перш за все, ідеологічними причинами: радянська влада намагалася усунути елементи, які б вказували на національну окремішність українців, на мовному рівні зокрема, номінативи процесів, явищ, предметів, суспільних подій, що суперечили партійному режиму тощо.

Порівняно з ХХІ століттям динаміку лексичної норми української мови минулих років простежити значно складніше, оскільки в зазначений період відбувалися активніше пасивізація й неологізація лексем, що зумовлено мовною політикою радянської держави, метою якої було об'єднати національні мови й асимілювати їх до російської. Тому досліджувати процес актуалізації лексичних одиниць і їх унормування ми пропонуємо в період від 90 років ХХ століття й до сьогодні.

Значний шар актуалізованих лексем становлять слова, позначені у Словнику української мови (1970–1980 років) [55] як застарілі. У зв'язку з атеїстичною політикою радянської влади більшість таких одиниць належать до конфесійного стилю, проте на сучасному етапі вони є унормованими й мають загальноживаний характер, тому активно використовуються в розмовному й публіцистичному стилях: *богомілья, ангел, благий* (у значенні добрий, добросердний), *благовіст, благоденство, благодіяння, благословення, богобоязкий, богослов, святиня, святилище* тощо. До зазначеної групи слів належать лексеми й на позначення явищ освіти: *академіст, словесність*, зокрема й популярна в останні роки (в контексті реформи НУШ) лексема на позначення вчителя, викладача – *ментор* (у значенні наставник), *менторський*. До активного вжитку повернулися й такі одиниці, як: *благодійник* (той, хто

надає комусь допомогу, підтримку), *вельможний, вертеп, відьма, відьмак, відьмування, відьмачий, велемудрий, великодержавний, вечірки, вечорниці, викупник, винниця, віват, відпис, відсторонений, казенний, казна, канцелярист, магізм, книгар* (власник книгарні, бібліотекар), *уклінність, презент, мапа, соборність, гординя, стрічка* (рядок), *ідол* (той, кого обожнюють) тощо.

Лексична норма сучасної української мови представлена одиницями, які в ХХ столітті спорадично функціонували в широкому вжитку й позначені у Словнику української мови (1970–1980 років) [55] як рідковживані. Проте на сучасному етапі більшість із них використовуються мовцями в усіх стилях мови й у результаті чого зазнають нейтралізації оцінно-експресивних компонентів. Повернення таких слів до складу активної лексики зумовлене, у першу чергу, спробами повернути властиві для української мовної системи лексичні форми, уникнути асиміляції з російською й популяризувати серед носіїв питомі відповідники: *барва* (у значенні фарба), *бідкатися* (жити бідно), *вепр, вибранець, вигорати, визволення, визвольницький, винахідливо, вистрелювати, витворюватися, відбірний, відволікатися, відголосок, віднайтися, відноситися* (у значенні стосуватися), *відособлення, відсторонений, відусуди, вінець* (вінок), *індивідуал, квітчаний, кінематограф* (у значенні кіномистецтво), *лахматий, маскуватися, середмістя, сповідач, стажер, костюм* (одяг), *поклопотати, порив, покровитель, гривня, злука* тощо. Унаслідок рухливості лексичної системи української мови деякі слова можуть набувати нових семантичних відтінків, наприклад, *індивідуал* – особа, яка не лише сповідує індивідуалізм у поглядах [56, с. 25], але й, на сучасному етапі, той, хто займається індивідуальною діяльністю; окремих; особа.

Більшість актуалізованих на сьогодні лексичних одиниць, що є унормованими, належать до книжної лексики. У цілому сьогодні спостерігаємо тенденцію до окнижнення української мови, тобто зростання частотності використання книжних слів у публіцистичному, розмовному, конфесійному й офіційно-діловому стилях, що створює в мовленні відтінок науковості, офіційності, точності, інколи нейтральності.

Цей шар словникового складу мови найбільш стилістично різноманітний, проте в сучасному вжитку лексеми мають переважно суспільно-побутовий характер, є експресивними й семантично розширеними. Прикладом зазначеної лексики є такі одиниці, як: *абориген, акція, благоговіти, благоденство, вербальний, верховенство, вершитель, відплата, ідентифікація, ідентичність, імітація, імпазантний, інакодумець, інакомовлення, індивід, інтеграція, інтелектуалізм, інтерпретація, інтонування, інфантільний, істинність, контингент, конфіденційно, сокровенний, мірило, світобудова, сподвижник, покара, предтеча, пред'явник* тощо. Унаслідок динамічності лексико-стилістичної системи української мови, активного використання в засобах масової інформації, зазначені слова не належать до спеціальної чи стилістично маркованої лексики, що нівелює їх книжний характер й сприяє актуалізації й популяризації серед носіїв.

Сучасна актуалізована лексика також представлена словами, позначеними в лексикографічних працях ХХ століття, як дореволюційні. За обсягом це значно менша група одиниць, проте вони активно функціонують на сьогодні у мовленні носіїв і зазнають лексико-стилістичних трансформацій відповідно до суспільно-історичних тенденцій: *благодійник* (той, хто займається благодійністю), *магістрант* (той, хто готується захищати дисертацію на ступінь магістра), *строковик* (використовується для номінації солдатів, які призиваються до військової служби за віком), *гвардія* (на сучасному етапі використовується у сполученні з прикметником «національна» й позначає «військове формування з правоохоронними функціями» [52, с. 39].

Із периферії до ядра лексичної системи сучасної української мови поступово перейшли й розмовні слова: *ахінея, аякже, баракло, безбожний, виданий, визубрений, викажчик, викладачка, вилазити, відгул, казус, казна-звідки, казна-коли, казна-куди*. Окремі лексеми перейшли зі сфери розмовного стилю й на сучасному етапі активно використовуються в офіційно-діловому, публіцистичному й науковому, наприклад, *абітурієнт, вишиванка, вишивка*. Порівняно з минулими роками, спостерігаємо тенденцію до орозмовлення

мови, тобто зростання кількості розмовних слів і форм на різних стилістичних рівнях, фіксацію їх як нормативних: *барсетка, електронка, безліміт, безвіз* тощо. У результаті поширення тенденції фемінізації української мови в останні роки, варіантами лексичної норми стали такі мовні форми: *плавчиня, грекиня, продавчиня, борчиня, директорка, завідувачка, філологиня, асистентка, дизайнерка, авторка, майстриня, бухгалтерка, викладачка* та інші.

У контексті дослідження питання динаміки лексичної норми варто зазначити, що актуалізується на сучасному етапі й діалектна лексика, зокрема це стосується не лише кодифікованих у Словнику української мови слів, але й розмовних діалектних форм, що популяризуються через ЗМІ, соціальні мережі: *балабон, блуд, вимордуваний, винайм, відворот, відзавтра, ковтнути, берегиня, файний, вуйко, газдиня* тощо. Найменший шар лексичного складу мови, окремі одиниці якого є унормованими, є історизми, зокрема це такі слова, як: *асамблея (бал, зібрання), відкупний, візантійство, лікнеп (школа для дорослих), магістерський*.

Варто звернути увагу на процес актуалізації лексеми «Україна» і її похідних утворень. У Словнику української мови (1970–1980 років) [55] слово «україна» представлено як застаріле в значенні території уздовж межі держави або країни, краю. Водночас такі лексеми, як *українофілка, українофільство, українофільство, українофіл, українофоб* позначені як історизми. На сучасному етапі в умовах активних суспільно-історичних подій, війни на сході України зазначені лексеми актуалізовані і є широкоживаними серед мовців, що демонструє динамічність лексичної норми.

Отже, актуалізація як процес відродження пасивізованих або штучно усунутих лексичних одиниць є одним із показників динамічності лексичної норми сучасної української мови. Зумовленість інтра- й екстралінгвальними чинниками формує відповідну тенденційність до реактивації лексем, що виявляється, у першу чергу, у поверненні до активного вжитку національних форм слів. Актуалізовані на сьогодні лексеми становлять значний шар словникового складу мови й кодифіковані в лексикографічних працях минулого

століття як пасивна лексика. Стилiстична, лексико-семантична неоднозначнiсть таких одиниць i їх популяризацiя в зразках художньої лiтератури, засобах масової iнформацiї, мережi iнтернет формує передумови для наступних лiнгвiстичних дослiджень в контекстi аналізу процесу динамiки лексичної унормованостi.

2.3. Пасивiзацiя лексики як компонент iсторичного розвитку лексичної норми

Сьогодні українська мовна практика знаходиться в умовах суспiльних i культурних тенденцiй, корпусу соцiолiнгвiстичних засобiв, якi змiнюють характер лексичної норми, поповнення й оновлення лексичного складу, що адаптує мовлення українцiв до сучасних потреб, не втрачаючи при цьому національних ознак номiнацiї.

У сучаснiй українськiй мовi динамiка лексичної норми передбачає не лише появу чи вiдродження мовних одиниць, але й закономірний процес їх пасивiзацiї. Зазначене явище у мовознавчiй науцi означають як перехiд на периферiю лексичної системи частини слiв «у зв'язку з втратою суспiльної ваги, змiною вектора оцiнностi соцiально-полiтичних процесiв», заміною старих лексем новими, що «сприяє точностi, об'єктивностi iнформацiї, iнтелектуальнiй насиченостi» [42, с. 3]. У зв'язку з цим частина лексем переходить до пасивного складу лексики, зазнає архаїзацiї або ж поповнює групу iсторизмiв. На вiдмiну вiд актуалiзованих, група пасивiзованих лексичних одиниць становить меншу кiлькiсть. Проте на сучасному етапi спостерiгаємо активне її поповнення внаслiдок iнтенсивних iнновацiйних процесiв у мовi.

Пасивiзацiя як один iз засобiв змiни лексичного складу й, вiдповiдно, лексичної норми є неоднозначним процесом, оскiльки складною є мiра визначення актуальностi й неактуальностi лексичної одиницi. Дослiдники розмежовують слова, що переходять до «пасивного складу мови» й «цiлком застарiлi» [26, с. 33]. Пасивнi лексеми рiдко вживаються мовцями, проте – з

відомим для них значенням. Повністю застарілі слова можуть бути потрактовані носіями лише за допомогою словника. Відповідно до цього розрізняють історизми та архаїзми. Варто зазначити, що процес архаїзації відбувається поступово із фіксацією в лексикографічних працях.

У ХХ ст., починаючи з 20-х років, активно відбувався процес пасивізації лексичних одиниць, що номінували реалії церковної діяльності, християнського віровчення: *паска, янгол, архієпископ, духовенство, семінарія, богомілля, говіти* та інші. Варто звернути увагу, що зазначені лексеми були усунуті з мовлення українців штучно, оскільки суперечили ідеалам і політиці радянської влади. Ідентичним способом було пасивізовано й одиниці на позначення явищ народницького, національного життя: *ментальність, етнічний, українофільство, національний, козаччина* тощо.

Унаслідок зміни історичного періоду, зокрема завершення імперської епохи, більшість лексем соціополітичної й економічної сфери втратили свою актуальність й перейшли до пасивного складу мови: *імперія, царство, сенат, гетьманство, губернія, губернатор, губернаторство, міщанин, старшина, фельдмаршал, підпоручик, дворянин, гвардія, скарбник, рекрут, поміщик, юнкер*. Більшість із зазначених слів перейшли в групу історизмів, оскільки не мали сучасних відповідників у зв'язку зі зникненням позначуваних предметів, явищ, процесів, ознак. Втратили свою нормативність й лексичні одиниці на позначення окремих соціокультурних і освітніх реалій: *гімназія, гімназист, ліцей, ліцеїст, училище, меценат, інтелігенція* тощо. У цілому в цей період процес пасивізації є закономірним явищем «очищення» й оновлення мови, адаптації лексичної системи до суспільних тенденцій і потреб мовців.

Із початку ХХІ століття найбільшу групу пасивізованих лексичних одиниць складають радянізми – «слова, що номінують реалії і поняття, які побутували в часи існування СРСР» [59, с. 146]. Серед комплексу радянських лексем пропонуємо виділяти:

- назви пов'язані з провідною на той час комуністичною партією: *парторг, партієць, партшкола, компартія, партійник, політінформація,*

політінформатор, політпропаганда, агітбригада, агітпоїзд; зокрема й найменування членів дитячих і юнацьких організацій: жовтень, піонер, піонерзагін, комсомолець;

- із комуністичною ідеологією, зокрема марксизмом-ленінізмом: *комунізм, комуніст, комунізація, комунізування, комінтерн, комнезам, комунія, комуна, комунар, комунарка, комунець, більшовик, більшовизм, марксист, марксизм, ленінізм, ленінка, ленініана, соціалізм, пролетаріат, пролетар;*

- із радянською армією: *червоноармієць, червоноармійський, червоногвардієць, червонофлотець, червонець;*

- соціоекономічна лексика: *колгосп, радгосп, п'ятирічка, колективізація, індустріалізація, соцмагання, ударник, стахановець, куркульство, куркуль, планова економіка;*

- соціокультурна й освітня лексика: *наросвіта, носвітянський, культробота, культармієць, культробітниця, культшефство.*

- номени соціополітичних рухів і періодів: *відлига, застій, перебудова, інтернаціоналізм, колективізм тощо.*

У зв'язку з розвитком соціополітичного життя незалежної України окремі радянськи актуалізуються й набувають нових семантико-стилістичних значень, наприклад, *декомунізація, лікнеп, завгосп, виконком*. Проте більшість із них використовується з метою відтворення подій ХХ століття, реалій соціалістичної системи або ж для експресивізації висловлювання, тексту.

До пасивізованої належать й інші групи лексики, зокрема:

- соціоекономічна лексика: *скотарство* (сучасний варіант тваринництва), *землевласник* (аграрій), *суботник* (толока);

- технічна лексика: *касета, дискета, імпорт, блютуз, тетріс, компакт-диск, таксофон, відеокасета, фотоплівка, модем, плеєр;*

- соціополітична лексика: *дисидент, кучмізм, регіоналі;*

- освітня лексика: *вуз, вузівський, вишівець, спеціаліст* (той, хто здобув п'ятирічну вищу освіту, склавши іспити чи захистивши дипломну роботу);

- суспільна лексика: *міліція, ДАІ, даївець, шофер* (водій), *сторож* (охоронець), *карбованець*;
- абстрактна й наукова лексика: *відтинок, вислід* (висновок).

Пасивізація як один із процесів динамічності лексичної норми передбачає перехід слів із ядра на периферію лексичної системи мови й заміну їх більш новими, актуальними внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх чинників, існування «моди» на певні лексеми, що кодифікуються як на рівні всіх стилів мови, так і під час мовної практики носіїв. На основі аналізу газети «Свобода. Український щоденник» за 1962 і 1992 роки [48] пропонуємо зразки пасивізованих лексичних одиниць і функціонування їхніх альтернативних форм на сучасному етапі: *розвій* (розвиток), *оздоба* (декор), *аудієнція* (прийом), *дирижабль* (корабель), *робітня* (майстерня), *добродійність* (благодійність), *панорама* (зображення), *вишкіл* (тренування), *відвідини* (візит), *брак* (дефіцит, відсутність), *гінець* (вісник), *роковини* (річниця).

Динамічний розвиток лексичної норми сучасної української мови в діяхронічному зрізі часто залежить від стану компонентів і «семантичного обсягу слів у різні історичні періоди» [26, с. 34]. Лексикографічні праці фіксують семантичне поле лексеми на певному етапі, що служить основою для розширення або зміни семантичної структури слів і наступного використання значення лексеми під час мовної практики носіїв.

Пасивізація семантичних варіантів лексичної одиниці відбувається в аспекті звуження окремих її значень, у результаті чого найчастіше вживаний мовцями контекст стає загальноприйнятим і нормативним. Більшість науковців досліджують процес розширення/звуження семантики слів в аспекті актуалізації. Проте, вважаємо, що зазначене явище, зокрема втрату лексичними одиницями окремих семантичних варіантів, доречніше аналізувати в контексті пасивізації, оскільки фактично одне зі значень слова переходить на периферію лексичної системи й майже не вживається сучасними мовцями, тобто пасивізується.

На прикладі лексеми «печиво» можемо прослідкувати процес втрати окремих семантичних структур. У Словнику української мови (1970–1980) [55] слово має 4 значення: 1. «кондитерські вироби з борошна...2. запечене м'ясо... 3. кількість виробів, що випікається за один раз... 4. те саме, що печення» (СУМ, т. 6, с. 348). На сучасному етапі печиво у мовній практиці носіїв вживається переважно у значенні кондитерських виробів із борошна. У межах лексичної норми відбувається звуження семантики й одиниці «храм», зокрема незважаючи на наявність у СУМ (1970–1980) 3 значень, загальноприйнятим є потрактування лексеми як релігійної будівлі, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди; лексема «збірка» кодифікована у СУМ (1970–1980) із такими семантичними варіантами, як: зібрання, збори, зборки. Проте, на сучасному етапі вказані значення пасивізувалися, у результаті чого лексична одиниця «збірка» як нормативний варіант позначає книгу, що містить у собі твори одного або кількох авторів.

Варто зазначити, що загалом лексико-семантичні процеси детермінують стан і характер унормування сучасної української мови. Дослідження лексичних норм в аспекті аналізу лексико-семантичних варіантів є основою для диференціації історичних періодів мови та її структуралізації.

Отже, актуальність пасивізації лексичного складу української мови детермінована постійним зростанням інноваційних процесів. Перехід лексичних одиниць із ядра до периферії зумовлює появу якісних і кількісних змін лексичної норми, що свідчить про здатність мовної системи адаптуватися до вимог історичного періоду та потреб мовців. Пасивізація як динамічний процес охоплює всі групи лексики й характеризується поступовим переходом лексем до пасивного складу мови, групи архаїзмів, історизмів із можливістю функціонування альтернативних лексико-стилістичних варіантів слів або їх сучасних еквівалентів. Дослідження пасивізації лексикону української мови на сьогодні є важливою частиною системи вивчення особливостей розвитку лексичної норми, динамічність якої свідчить про необхідність постійних лінгвістичних студій із зазначеної проблеми.

Висновки до розділу 2

У другому розділі ми охарактеризували основні зміни лексичного складу мови, що визначають стан і характер сучасної лексичної норми; з'ясували, що неологізація, як один із найбільш інтенсивних процесів оновлення лексичної системи, охоплює переважно всі сфери соціолінгвістичної діяльності. Історична, політична, економічна й культурна зумовленість визначає появу неологізмів і рівень їх загальноповсюдності серед носіїв мови. Поява неологізмів в аспекті новотворення, неозапозичення, неосемантизації й іншомовних запозичень сприяє адаптації мовлення українців до сучасних потреб.

Одним з основних виявів динамічності лексичної системи української мови є актуалізація. Неоднозначність трактування поняття, що вказує на реактивацію раніше пасивізованої лексики, свідчить про актуальність проблеми. У процесі дослідження з'ясовано, що такі групи лексики у словниках представлено переважно як дореволюційні, застарілі, книжні, розмовні, рідковживані тощо. Кодифікація таких слів у лексикографічних, публіцистичних або документальних працях дозволяє проаналізувати особливості еволюції лексики від певного історичного періоду до сьогодні, виокремити тенденцію повернення української мови до раніше заборонених, забутих автентичних мовних форм.

Пасивізація є одним із засобів оновлення української мови, що виявляється в очищенні лексики від застарілих, мало вживаних елементів. Усі зазначені вище зміни лексичної норми формують нову якість української як єдиної державної мови й забезпечують успішну реалізацію сучасних комунікативних потреб українців.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ДИНАМІКИ ЛЕКСИЧНОЇ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Особливості вивчення динаміки лексичної норми в системі методики навчання української мови

На сучасному етапі вивчення лексичних норм української літературної мови й особливостей їх динамічного розвитку є важливою частиною комплексу лінгвістичних і методичних досліджень лексикології. Зазначений розділ мовознавства посідає центральне місце в системі навчального матеріалу, що пропонується до опрацювання в закладах загальної середньої освіти. Окрім спеціальних наукових засад, лінгводидактичних і методичних принципів, методів і прийомів, лексикологічна інформація має наскрізний характер і представлена в шкільній програмі у взаємозв'язку з іншими розділами лінгвістики, тобто засвоєння, актуалізація лексичних знань, умінь і навичок відбувається на кожному етапі вивчення української мови.

Вивчення лексичних норм є ключовим аспектом методики навчання лексикології і фразеології, оскільки метою навчання лексикології в школі є засвоєння учнями «кількісного і якісного складу української лексики, шляхів і джерел її збагачення, функціонування лексичних одиниць у різних стилях мови» [31], формування компетентної мовної особистості. На сучасному етапі під час опрацювання лексичної інформації й формування відповідних навичок, умінь є важливою практичною спрямованістю матеріалу. Вироблення в учнів розуміння поняття лексичної норми, особливостей її функціонування в українській літературній мові, вміння здійснювати якісно і кількісно доцільний вибір лексичної одиниці є основою формування компетенції спілкування державною мовою.

Навчання лексичних норм як одна із центральних методичних проблем базується на загальнодидактичних (систематичності, доступності, науковості,

перспективності, наступності, послідовності, наочності, проблемності, практичності, комунікативності) і лінгводидактичних (принцип «встановлення зв'язку у вивченні лексики і фразеології зі словотвором, граматиною, засвоєння української лексики як системи, лексико-семантичний, комунікативно-діяльнісний, лексико-граматичний, лексико-синтаксичний, позамовний, контекстний» [33] принципах. Серед власне методичних принципів вивчення лексичної норми доречно виділити: уникнення лексичних помилок, вибір якісного текстового матеріалу, вироблення лексичного чуття, уваги до незнайомих слів і особливостей їх використання в текстах різних стилів, вироблення лексико-стилістичної пильності. Знання й усвідомлення лексичної норми, її змінності є основою мовленнєвої діяльності, що включає вибір слова з відповідним значенням, знаходження його адекватної форми, стилістичного відтінку, уміння лексично правильно з'єднати його з іншими лексемами у висловлюванні.

Вивчення лексичних одиниць із позицій їх унормування враховує такі основні аспекти: смислове навантаження лексеми, її місце в загальній системі лексики й можливість використання у певній комунікативній ситуації, походження й рівень актуальності, особливості вживання й використання на сучасному етапі, експресивно-стилістичний характер.

У контексті проблеми нашого дослідження варто звернути увагу на те, що вивчення лексичної норми є обов'язковим етапом опрацювання розділу лексикології, оскільки ключовим завданням учителя є навчити учнів усвідомлювати свої лексичні помилки й уникати їх під час комунікації. Характер лексичних помилок залежить від особливостей функціонування лексичної норми в конкретний історичний період розвитку української мови. Відповідно до цього, знання лексичної норми є передумовою зменшення кількості помилок і формування лексичного правильного мовлення учнів.

Окрім того, важливою частиною методичної роботи вчителя в цьому аспекті є ознайомлення учнів з особливостями динаміки лексичної норми. Вивчення змінності характеру унормування лексики української мови учні

вивчають, переважно, під час опрацювання запозичень, іншомовних слів, лексики за сферою вживання (загальноновживана й вузьковживана: діалекти, жаргонізми, професіоналізми, арготизми), за часом виникнення (застарілі слова: архаїзми, історизми; неологізми), активного і пасивного складу мови. Усвідомлення часових, просторових і стилістичних властивостей лексики є передумовою успішної мовленнєвої діяльності учнів, реалізації комунікативних цілей і потреб.

Серед основних методів навчання лексичних норм виділяємо такі: слово вчителя, розповідь (пояснення з прикладами з мовленнєвої діяльності), евристична бесіда, аналіз лексичних помилок, спостереження за особливостями функціонування лексичної норми, робота з підручником, зокрема на рівні теоретичного матеріалу, вправи практичної спрямованості, проблемне навчання, інтерактивні методи тощо. Поширеними прийомами вивчення процесу унормування лексики української мови є семантизація, пояснення нових лексичних одиниць, диференціація лексичних явищ, лексико-стилістичний аналіз, конструювання лексично правильних власних висловлювань.

Семантизація як спосіб тлумачення значення слова посідає центральне місце в системі прийомів навчання української мови. Під час вивчення лексичної норми семантизація необхідна для розуміння лексико-семантичного поля одиниці, можливості використання певного лексико-семантичного варіанта в комунікативній ситуації, усвідомлення його нормативності.

Важливим етапом вивчення лексичної норми, зокрема її динаміки, є робота зі словниками. Ураховуючи те, що основним джерелом кодифікації й фіксації одиниць є лексикографічні праці, одним із завдань учителя в цьому аспекті є навчити учнів працювати із зазначеними наочними засобами. Під час навчальної діяльності зі словником учні мають можливість ознайомитися з семантикою нових або незнайомих лексем, дослідити лексико-стилістичні варіанти слова, його семантико-стилістичний розвиток, рівень його загальноновживаності, проаналізувати особливості норми його вживання в

певний історичний період, встановити системні відношення між лексичними одиницями.

Вивчення лексичної норми відбувається послідовно: пропедевтичний етап [32, с. 175] (у початковій школі учні знайомляться зі словом, його найбільш уживаним лексико-семантичним варіантом, спостерігають над його актуальністю, особливостями використання під час зв'язного мовлення, також відбувається диференціація лексики на окремі тематичні групи), систематичне вивчення [31] (що реалізується під час вивчення лексикології, орфографії, орфоєпії, морфології, словотвору, синтаксису), функціонально-стилістичний [31] (спрямований на використання учнями знань під час практичної діяльності в різних комунікативних завданнях і ситуаціях, а також на вироблення в школярів умінь обирати доречну мовну одиницю в лексико-стилістичному плані).

Під час вивчення мовознавчого матеріалу, зокрема й лексичних норм, у закладах загальної середньої освіти маємо враховувати індивідуальні психологічні особливості учнів. Доречно сформувати в школярів розуміння й усвідомлення унормованості лексичного явища на чуттєвому і інтелектуальному рівнях, що реалізується в єдності мовлення та мислення.

Метою формування лексичної навички вживання унормованого варіанта є мовленнєва компетенція, що передбачає знання норм слововживання, систематичну роботу, спрямовану на досягнення лексично правильного мовлення, уникнення у висловлюваннях жаргонізмів, діалектизмів, кальок, вульгаризмів, стилістично недоречних лексичних одиниць.

Одним з основних завдань вчителя української мови є формування в учнів комунікативної компетенції, що означає здатність школярів обирати найбільш правильну й доречну лексему, лексичні засоби для більш точного вираження змісту, засоби художньої виразності, що сприяють розумінню основної ідеї висловлювання.

Отже, вивчення лексичних норм і особливостей їх динаміки є одним із центральних питань у системі навчання лексикології. Знання й розуміння

унормованості мови є підґрунтям формування в учнів мовленнєвої та комунікативної компетенції. Навчання лексичної норми в системі методики викладання української мови базується на лінгводидактичних і методичних принципах. Орієнтуючись на основні наукові та методичні закономірності навчання, учитель має враховувати взаємозумовленість вивчення лексикології з іншими розділами й специфіку опрацювання питання норм української мови на уроці, що виявляється у виборі відповідних методів, форм роботи, актуального дидактичного матеріалу, використанні ефективних, інформаційно насичених і цікавих тренувальних вправ, завдань.

3.2. Аналіз шкільної програми й підручників з української мови в контексті дослідження динаміки лексичної норми

Знання лексичної норми й особливостей її розвитку, як уже було зазначено вище, є важливою частиною процесу формування цілісної компетентної мовної особистості учня. Вивчення проблеми унормування лексичної системи української мови в закладах загальної середньої освіти сприяє не лише закріпленню отриманих теоретичних лінгвістичних знань, але й виробленню чуття культури мови, лексично й граматично правильного мовлення школярів. У зв'язку з цим, як уже було з'ясовано, у шкільній програмі питання лексичної норми зафіксоване як одне з центральних під час вивчення розділу лексикологія. Із метою формування цілісного уявлення про особливості вивчення досліджуваної проблеми в закладах загальної середньої освіти, пропонуємо проаналізувати навчальні програми для середньої та старшої школи різних рівнів.

Базовим документом, що визначає принципи, закономірності й особливості вивчення української мови в середній школі, є навчальна програма для 5–9 класів [71]. Програма забезпечує активне опрацювання учнями основного мовознавчого матеріалу, що, згідно з метою навчання української мови в школі, повинен сформувати «компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості...» [71, с. 1]. У цьому контексті

можемо зазначити, що вивчення лексичної норми є обов'язковим етапом процесу формування мовної особистості, оскільки це поняття включає основні цільові аспекти: досконале володіння системою лінгвістичних знань, здатність здійснювати мовленнєву діяльність, реалізовувати навички активної роботи зі словом, усвідомлювати роль мови, сприяти її розвитку й поширенню серед носіїв. Окрім того, під час систематичного вивчення й актуалізації знань учнів про процес унормування сучасної української мови відбувається вироблення в здобувачів середньої освіти «компетентностей комунікативно доцільно й виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях і сферах спілкування з дотриманням норм українського етикету... формування вмій розрізняти, аналізувати, класифікувати мовні факти, оцінювати їх з погляду нормативності...» [71, с. 1–2].

Початковий етап опрацювання лінгвістичного явища лексичної норми розпочинається з вивчення розділу лексикології в 5 класі, зокрема під час роботи з темою «Лексична помилка та умовне позначення її (практично)». Проте це лише первинне ознайомлення з лексичною системою української мови, у зв'язку з чим види роботи, запропоновані в шкільній програмі, спрямовані переважно на розуміння й усвідомлення учнями семантики слова й особливостей використання лексико-семантичного варіанта відповідно до контексту.

У 6 класі відбувається актуалізація отриманих знань в аспекті повторення основних термінів розділу, зокрема й лексичної помилки (тавтологія, калькування, вживання слів у невласливих значеннях тощо), та опрацювання нового матеріалу, що базується на предметі нашого дослідження. На цьому етапі учні знайомляться з особливостями динаміки лексичної норми під час вивчення груп слів за походженням: «власне українські й запозичені (іншомовного походження) слова; активної й пасивної лексики: застарілі слова (архаїзми й історизми), неологізми; груп слів за вживанням: загальноновживані й стилістично забарвлені слова, діалектні, професійні слова й терміни, просторічні слова. Результатом вивчення лексичної норми й особливостей її

розвитку є розуміння учнями «причини вилучення з активного вжитку певних слів (історизмів, архаїзмів) та появи того чи іншого неологізму» [71, с. 30], здатність замінити «за можливості іншомовне слово українським відповідником» [71, с. 31] відповідно до норми, доречно й лексично правильно вживати «вивчені пласти лексики у власному мовленні» [71, с. 31], редагувати «речення й тексти, у яких допущено лексичні помилки» [71, с. 31]. Окремо в межах діяльнісної складової позначена робота зі словником, зокрема тлумачним і словником іншомовних слів. Школярі повинні вміти користуватися лексикографічними матеріалами, розуміти принципи їх укладання й вміти створити колективний словник. На основі аналізу навчальної програми можемо стверджувати, що саме в 6 класі учні отримують базові знання поняття лексичної норми, знайомляться з особливостями динаміки лексичної норми, вивчаючи різні групи лексики, шляхи оновлення лексичної системи сучасної української мови. Варто зауважити, що ці знання мають, переважно, теоретичний характер, спрямовані на визначення особливостей використання певних лексичних одиниць у мовленні.

Вивчення лексичної норми у наступних класах у навчальній програмі окремо не виділено, проте під час опрацювання інших розділів мови та повторення вивченого матеріалу учні мають можливість актуалізувати отримані знання у формі різних видів робіт, зокрема конструювання речень, тексту, аудіювання або читання тексту зі словами різними за походженням, активною і пасивною лексикою, під час роботи зі словниками тощо.

Опрацювання лексичних норм закономірно продовжується в 10 й 11 класах. Проте, варто зауважити, що на цьому етапі проблемі унормування мови приділено значно більше уваги, відповідно до чого навчальний матеріал «згруповано за нормами сучасної української літературної мови» [45, с. 4], виділено важливість «формування навичок нормативного мовлення, мовленнєвої культури» [45, с. 3], особливості слововживання. Відповідно до навчальної програми, учні старших класів теоретично опрацьовують поняття нормативне й ненормативне мовлення, типи норм. Логічним є подання для

школярів насамперед саме лексичних норм, оскільки на основі знань лексичної системи української мови базується осмислення й усвідомлення учнями інших типів норм.

У навчальній програмі введено підрозділ лексична норма, у межах якого здобувачі освіти актуалізують знання про лексичну помилку, лексичне значення слова, поглиблюють – про слововживання: вибір слова, лексичну сполучуваність. Окремо виділено в документі явище запозичення, у межах якого подається інформація про виправдані й небажані запозичення, можливості пошуку українських відповідників. Оскільки центральним поняттям зазначеної частини шкільної програми є поняття лексичної норми, значну частину навчального матеріалу присвячено вивченню найпоширеніших випадків порушення лексичної норми: кальки з інших мов, недоречне вживання українських слів у невластивому їм значенні. Позитивним фактом є те, що учні опрацьовують утвердження лексичної норми в словниках української мови, на основі чого вони компаративують особливості унормування лексики сучасної української мови й мови відповідного історичного періоду, виділяють тенденції динаміки тощо.

Відповідно до навчальної програми десятикласники ознайомлюються з основами теорії мови, зокрема у контексті проблеми унормування вивчають дефініції: «лексична норма», «лексичне значення слів», «лексична сполучуваність слів», «лексична помилка». Передовим завданням цього підрозділу, на нашу думку, є навчити учнів дотримуватися лексичної норми в усних і писемних висловлюваннях: сформувати в учнів уміння комунікативно доцільно використовувати вивчені лексичні одиниці, визначати їх стилістичні можливості. Запропоновані в програмі види роботи вказують не лише на важливість закріплення вивченого матеріалу, а й на необхідність використання його під час практичної діяльності, у результаті чого переважають такі види роботи, як: організація виступів, дискусії на тему лексично правильного мовлення, написання есе, редагування текстів, підготовка проектів рекомендаційного характеру.

Вивчений матеріал актуалізується в 11 класі під час вивчення теми «Мовна стійкість як ключова риса національномовної особистості», діяльнісним компонентом якої є навчити учнів «добре володіти українською мовою...», аналізувати «досвід і поведінку мовної особистості» [45, с. 28]. Проаналізувавши навчальну програму, можемо стверджувати, що на відміну від 5-9 класів, учні старшої школи вдосконалюють свій теоретико-методологічний апарат, мають можливість акцентувати увагу саме на проблемі нормативності сучасної української літературної мови, аналізують тенденції вироблення лексичної норми й особливості слововживання на сьогодні. Виокремлення розділу «Лексична норма» з усієї системи лексикологічної науки свідчить про актуальність зазначеної проблеми і її передову роль у формуванні мовної особистості учня. Під час вивчення цієї теми учні актуалізують свої знання про лексичну систему мови, зокрема й про особливості динаміки лексичної норми, продовжують удосконалювати культуру свого мовлення й, відповідно, формувати себе як компетентного мовця.

Ураховуючи те, що особливістю профільного навчання є «інтенсивний мовний та інтелектуальний розвиток старшокласників, їх творчого мислення, уяви, мовного чуття і мовного смаку, усвідомленої позитивної мовної поведінки, мовнокомунікативних умінь...» [70, с. 4], проблема лексичної норми української мови представлена в навчальній програмі профільного рівня з позицій лінгвістичної науки.

Навчальний матеріал про лексичну норму й особливості її динаміки подано крізь призму «комунікативної, перцептивної лінгвістики, соціо-, прагма-, етнолінгвістики, лінгвокультурології, культури мовлення» [70, с. 24]. Відповідно до цього проблему унормування лексикону української мови учні вивчають із поглибленням знань про мовну систему в цілому. Згідно з навчальною програмою профільного рівня, елементи проблеми нашого дослідження здобувачі освіти опрацьовують у 10 класі у контексті теми «Мовний суржик, його причини. Проблеми екології української мови», «Форми

існування мови (загальнонародна мова, літературна мова, просторіччя, діалект, професійні різновиди, жаргон, аргю)».

Окрім того, у 10 класі питанню лексичної норми присвячено розділ «Лексикологія української мови» [70, с. 38], у межах якого учні знайомляться з основами семасіології, системних відношеннях в лексиці української мови. Поняття лексичної норми школярі мають можливість опрацювати в підрозділі «Стилістика і культура мовлення» [70, с. 38]. На відміну від рівня стандарту, школярі профільного рівня студіюють не лише поняття лексичної норми, уживання слова відповідно до його лексичного значення, але й явище мовної надмірності (багатослів'я, плеоназм, тавтологія) й мовної недостатності. Окремими розділами у навчальній програмі подані теми «Лексика української мови за походженням», «Лексика української мови за сферою її використання, стилістичною диференціацією». Зазначені розділи диференційовані когнітивною, праксеологічною, аксіологічною й інтерактивною складовими, що допомагає вчителю зорієнтуватися у навчальній діяльності й отриманні відповідних результатів, сприяє інтелектуалізації матеріалу й формуванню лінгвістичної компетентності учнів.

Варто звернути увагу, що навчальний матеріал, відповідно до профільного рівня, доповнюється новими поняттями, лінгвістичними явищами. Наприклад, вивчення лексики української мови за походженням не обмежується запозиченнями та власне українськими словами. До опрацювання пропонується ознайомлення з власне українськими словами індоєвропейського, східнослов'янського походження, запозиченнями відповідно до їх первісного варіанта, причинами й джерелами запозичень, інтернаціоналізмами, старослов'янізмами й особливостями їх уживання в сучасній українській мові. У контексті проблем порушення лексичних норм розробники навчальної програми пропонують проаналізувати причини їх появи, явище мовної інтерференції, можливості використання лексики за сферами й стилістичною диференціацією в межах унормування мови. Особливістю вивчення лексичної норми за навчальною програмою профільного рівня є лінгвокультурологічний й

функціонально-прагматичний аспект. Окрім того, робота з таким матеріалом вимагає відповідну підготовку й лінгвістичний рівень знань учнів.

На основі аналізу навчальних програм різних рівнів для середньої та старшої школи можемо стверджувати про актуальність вивчення проблеми лексичної норми й особливостей її динаміки в закладах загальної середньої освіти. Незважаючи на різницю в специфіці оприявлення навчального матеріалу, присутність зазначеного питання свідчить про його пріоритетність в системі лексикологічної науки, оскільки воно включає і мовознавчий аспект, і культуру українського мовлення. Окрім того, проблема унормування лексики сучасної мови в навчальних програмах є наскрізною, тобто представлена фрагментарно під час вивчення всіх розділів мови.

Об'єктом реалізації основних положень навчальної програми з української мови є підручники й навчальні посібники. Концентруючи в собі теоретичний матеріал і вправи, спрямовані на розвиток практичних умінь школярів, вони є ключовими засобами навчання, що мають допомогти сформувати їх мовну особистість. Оскільки проблема нашого дослідження широко представлена в шкільній програмі, пропонуємо проаналізувати її кількісний і якісний показник оприявлення в підручниках, що рекомендовані Міністерством освіти для навчання учнів.

Вивчення лексикології у середній школі розпочинається в 5 класі, тому пропонуємо опрацювати підручник з української мови для 5 класу О. Глазової (2013) [6]. Ураховуючи характер навчального матеріалу, що рекомендований програмою, безпосереднє вивчення поняття лексичної норми чи особливостей її динаміки відсутнє. У контексті вивчення лексичного значення слова, прямого і переносного значення, синонімів, антонімів й омонімів школярі ознайомлюються з комунікативними ситуаціями, можливостями вживання прямого чи переносного значення лексеми у відповідному стилі (наприклад, завдання: у якому стилі слова в переносному значенні вживаються найчастіше?). У підручнику представлено також вправи, спрямовані на визначення й вибір найбільш доречної лексеми, тобто нормативного варіанту,

з'ясування рівня її загальноживаності й стилю, пошук лексичної помилки. Позитивним фактом є те, що учні мають можливість самостійно ознайомитися на форзаці книги з характеристикою лексичної помилки, тобто у яких випадках слово вжито неправильно (невластиве значення слова, повторюється одне й те саме або спільнокореневі слова, вжито росіянізм тощо).

Аналіз досліджуваної проблеми нами було здійснено і в підручнику з української мови для 5 класу за редакцією С. Єрмоленко й В. Сичова (2013) [13]. Вправи й завдання для учнів спрямовані на закріплення вивченого матеріалу з опорою на життєвий досвід учнів (наприклад: «прочитайте текст. Пригадайте слова, які вам доводилося чути в усній розмовній мові» [13, с. 182]; «наведіть приклади слів, які ви вживаєте в переносному значенні і які є незвичними для людей старшого віку» [13, с. 180]. Проте, на відміну від попередньо проаналізованого підручника, у цьому варіанті прослідковуємо більшу кількість завдань і вправ, орієнтованих на роботу з лексикографічними працями. Відповідно до цього, під час вивчення першої теми відбувається ознайомлення зі словниками, їх видами; представлено різні форми роботи зі словниковою статтею. Вправи на пошук лексичної помилки, визначення українського відповідника, особливостей уживання лексем мають типовий характер.

Аналіз досліджуваної проблеми в 6 класі ми пропонуємо здійснити на основі підручників О. Глазової. Ю. Кузнецова (2006) [8] та С. Єрмоленко, В. Сичова (2006) [12]. Навчальний матеріал зазначених праць відповідає шкільній програмі. Позитивним фактом є те, що автори звернули увагу не лише на особливості функціонування лексичної норми в сучасній українській літературній мові, але й, безпосередньо, на її динаміку, на що вказують завдання такого типу, як: «доберіть до кожного застарілого слова з довідки його синонім, що вживається в сучасній українській мові» [8, с. 62]; чи можна сьогодні слова *робот* і *кіборг* вважати неологізмами? Чому? Запишіть кілька назв видів транспорту, які ще донедавна вважалися неологізмами, а сьогодні є вживаними в повсякденні (загальноживаними) словами» [8, с. 64]. Важливим є

подання дидактичного матеріалу про актуалізацію лексики, на основі чого учні можуть самостійно дослідити розвиток лексичної системи української мови в різні історичні періоди. Проте, у підручниках запропоновані для учнів приклади, зокрема неологізмів, є застарілими. У результаті чого, завданням учителя є підібрати актуальний навчальний матеріал і показати специфіку таких змін.

Аналізуючи основний зміст підручника С. Єрмоленко та В. Сичова, варто підкреслити доречність створення авторами окремої теми «Глумачний словник української мови. Словник іншомовних слів», у контексті якої школярі мають можливість працювати безпосередньо з лексикографічними працями, ознайомлюватися зі словниковою статтею, виконувати вправи з опорою на ці матеріали.

На основі аналізу зазначених вище підручників можемо зробити висновок про те, що, незважаючи на переважну більшість завдань, спрямованих на пошук лексичного значення слова, синонімів, антонімів, омонімів, визначення стилістичного відтінку лексем, вправи включають аспект опрацювання учнями динаміки лексичної норми й особливостей її функціонування на сучасному етапі. Під час вивчення інших розділів мови автори не пропонують вправ на повторення вивченого, проте актуалізація знань із теми відбувається безпосередньо під час роботи зі словом.

Для дослідження особливостей представлення проблеми лексичної норми та її динаміки в сучасних підручниках з української мови ми опрацювали також навчально-методичний посібник за редакцією Л. Мацько «Українська мова. 10 клас. Профільний рівень, українська філологія» (2020) [69] та «Мова наша – українська» (2011) [35]. У першій праці позитивним фактом є виділення окремої теми «Особливості розвитку української мови», що дає можливість учням усвідомити основні етапи становлення мови й, відповідно, проаналізувати зумовленість функціонування лексичної норми в певний історичний період. Також учні вивчають важливе на сьогодні питання моди на слова, у результаті чого аналізують тенденційність вироблення лексичної

норми, поглиблюють свої лінгвістичні знання у соціокультурному аспекті. Тексти, запропоновані авторами відповідають віковим особливостям школярів. Окрім того, вони пов'язані з вивченою темою, тобто мають когнітивну й гносеологічну цінність. Порівняно з попередніми підручниками, приклади, рекомендовані до вивчення з учнями, є значно сучаснішими й відповідають рівню їх життєвого досвіду.

Отже, на основі аналізу шкільної програми та підручників, рекомендованих Міністерством освіти, можемо зробити висновок про пріоритетність вивчення питання лексичної норми та особливостей її динаміки в системі мовознавчих знань. Характер навчального матеріалу, комплекс вправ і завдань свідчать про важливість досліджуваної проблеми в процесі формування мовної особистості учнів. Питання унормованості лексичної системи української мови є центральним під час вивчення розділу «Лексикологія» і займає більше 80% дидактичного матеріалу. Незважаючи на меншу частку опрацювання особливостей розвитку лексичної норми, присутність завдань такого характеру підтверджують актуальність нашого дослідження.

3.3. Методичні рекомендації щодо опрацювання особливостей історичного розвитку лексичної норми в середній і старшій школі

Вивчення лексичної норми є одним із найважливіших компонентів формування мовної особистості учня. Вироблення в школярів нормативного мовлення, вміння створювати лексично правильні речення, тексти є ключовим аспектом лінгвістичної компетенції, оскільки знання лексичної норми є основою для вивчення інших розділів мови й формування граматичної, стилістичної, синтаксичної та інших компетентностей здобувачів освіти.

Під час студіювання питання унормування лексичної системи української мови та особливостей її розвитку відбувається виконання поставлених навчальною програмою завдань, реалізація всіх змістових ліній, оскільки ця проблема охоплює не лише сферу лінгвістики, але й соціокультурні, історичні,

політичні, економічні факти й явища. У зв'язку з цим досконале володіння мовою, зокрема її лексичним складом та нормами, є передумовою формування учня не лише як лінгвістично грамотної особистості, але й, за концепцією НУШ, як патріота й інноватора.

Вивчення особливостей динаміки лексичної норми сучасної української літературної мови передбачає використання традиційних мовних фактів, дослідження інновацій у мовній системі, аналіз причинно-наслідкових зв'язків, перспектив і можливостей реалізації лінгвістичних змін у сферах суспільного життя. Ураховуючи зазначене вище, можемо стверджувати, що викладання й вивчення цієї проблеми потребує особливої уваги, досліджень як в аспекті методики навчання української мови, так і в галузі мовної політики.

Вивчення лексичної норми й особливостей її динаміки в закладах загальної середньої освіти повинне стати основним компонентом сучасного уроку української мови, оскільки під час опрацювання цього питання учні знайомляться з лексичним складом української мови, активно поповнюють власний словниковий запас не лише лексемами, що функціонують в умовах сьогодення, але й історизмами, архаїзмами, книжними словами тощо, працюють із мовними фактами на основі дослідницько-пошукових завдань, розвиваючи при цьому мислення, пам'ять, увагу, аналітичні й критичні здібності.

Із метою побудови якісного та ефективного навчального процесу під час опрацювання проблеми унормування лексичної системи сучасної української літературної мови та особливостей її діячності пропонуємо вчителю орієнтуватися на сформульовані нижче вимоги до знань і вмінь учнів, що випливають з аналізу навчальної програми [71; 45; 70]. Зокрема, учень, закінчуючи заклад загальної середньої освіти, повинен знати:

- поняття лексичного значення слова, його складові й різновиди;
- поняття лексичної норми, особливості її функціонування в мовленні сучасних носіїв;

- особливості диференціації української лексики відповідно до критеріїв (ознак);
- основні закономірності розвитку української лексики, зокрема причини появи чи зникнення відповідних лексичних одиниць із активного вжитку;
- види словників і базовий термінологічний апарат української лексикографії;
- стилістичні можливості використання лексем активного й пасивного складу мови;
- найбільш уживані зразки власне української й запозиченої лексики.

Уміти:

- встановлювати системно-логічні зв'язки між словами;
- характеризувати лексику відповідно до сфери вживання, ознак співвідношення активного й пасивного складу, функціонально-стилістичного плану;
- оцінювати рівень поширеності й актуальності лексичної одиниці на сучасному етапі;
- замінювати запозичене чи іншомовне слово українським відповідником;
- користуватися тлумачним словником, словником іншомовних слів;
- диференціювати активну й пасивну лексику;
- вживати лексичні одиниці у власному мовленні відповідно до мовних норм і комунікативної ситуації;
- виявляти й редагувати речення, тексти з порушеннями норм слововживання;
- визначати стилістичну роль лексем;
- за допомогою словника пояснювати значення застарілих слів чи неологізмів, рівень їх нормативності вживання в сучасній мовній практиці.

Із метою реалізації поставлених вище завдань пропонуємо комплекс методичних рекомендацій щодо вивчення лексичної норми української мови й особливостей її розвитку, що враховують специфіку навчального матеріалу, сучасні потреби, інтереси учнів й освітні тенденції.

В умовах активного впровадження принципів Нової української школи акцентуємо увагу на важливості дотримання концепції партнерства між вчителем і учнем, в основі якої сконцентровано ідею взаємодії та співпраці між учасниками освітнього процесу, поваги й довіри один до одного, діалогу й рівності. Учитель під час підготовки до уроків та безпосередньо викладання навчального матеріалу повинен ураховувати зазначені принципи й створювати завдання, вправи відповідного характеру, здійснювати пошук дидактичної інформації, орієнтуючись на особистість учня.

Вивчення досліджуваної проблеми в закладах загальної середньої освіти може здійснюватися шляхом використання вчителем різних типів методів: як традиційних (слово вчителя, евристична бесіда, робота з підручником), так і інтерактивних. Проте в умовах комп'ютеризації суспільства навчальний процес є більш ефективним із орієнтацією на інтернет технології, які під час навчання школярів є не лише дидактичним засобом, але й безпосереднім джерелом мовних фактів, оскільки, наприклад, більшість неологізмів на сьогодні пов'язана зі сферою цифрової інформації. Окрім того, учні мають можливість аналізувати сучасний стан лексичної норми не лише в аспекті мовної практики їхнього оточення, але й засобів масової інформації, оскільки віртуальне спілкування займає значну частину мовленнєвої діяльності українців. За допомогою інтернет ресурсів учні мають доступ до історичних джерел, лексикографічних праць, у результаті чого можуть досліджувати особливості функціонування лексеми в різні історичні періоди й на сучасному етапі, закономірності зміни її семантико-стильового плану.

Обов'язковою частиною навчально-методичної діяльності під час опрацювання теми про лексичну норму й особливості її динаміки, зокрема пасивну лексику, групу застарілих слів, проблему актуалізації окремих

лексичних одиниць української мови, є робота з лексикографічними працями. Незважаючи на популяризацію інтерактивних форм, вправи зі словниками стимулюють інтерес учнів до дослідження лінгвістичних явищ, сприяють ефективнішому засвоєнню навчального матеріалу, формуванню пошуково-дослідницьких й аналітичних здібностей школярів. Під час підготовки до уроку з використанням словників учитель має ознайомити здобувачів освіти з принципами їх укладання, поняттям словникової статті, особливостями її побудови відповідно до призначення, можливостями використання в процесі вивчення питання лексичної норми, пошуку лексичних одиниць і дослідження специфіки їх функціонування, унормованості та загальноновживаності.

Під час підготовки навчальних матеріалів до вивчення теми неологізмів, зокрема роботи з підручниками чи іншими дидактичними матеріалами, учитель повинен звернути увагу на стан актуальності пропонованих навчальними посібниками прикладів лексичних одиниць у групі новітніх слів, оскільки на момент викладання ці зразки можуть перейти до лексики активного вжитку або застарілих слів.

На уроках української мови опрацювання питання динаміки лексичної норми здійснюється переважно в контексті вивчення групи застарілих слів, неологізмів, розмовної, діалектної лексики. Ураховуючи досвід учнів, їхні вікові індивідуальні психологічні особливості, рівень інтелектуального розвитку, важливо тлумачити значення лексичних одиниць, джерело їх появи, особливості стильового вживання, можливості їхнього функціонування в сучасній мові, стан нормативності.

У контексті досліджуваної проблеми пропонуємо низку методичних орієнтирів, спрямованих на ефективне вивчення питання лексичної норми й особливостей її динаміки. Зокрема, під час опрацювання застарілої лексики важливо дати знання учням про: 1) наявність відповідників чи особливості зміни форми слова; 2) причини переходу його до пасивного вжитку; 3) можливості актуалізації в сучасній українській мові чи в майбутньому; 4) причини актуалізації лексичних одиниць; 5) особливості їх семантико-

стилістичного розвитку; б) перспективи використання в мовленні сучасних українців. До того ж важливим аспектом роботи вчителя є необхідність досліджувати динаміку лексичної норми й використовувати результати під час практичної мовленнєвої діяльності учнів.

Ураховуючи сучасні освітні тенденції щодо активного розвитку критичного мислення школярів, ефективним є використання в освітньому процесі пошуково-дослідницьких завдань (зокрема під час дослідження динаміки лексичної норми, стану лексичної системи української мови в певний історичний період і на сучасному етапі) і проблемної роботи різної складності.

Ознайомлення учнів з особливостями функціонування лексеми в межах певної групи, джерелами її походження, історичними зв'язками, можливостями її використання в різних стилях формує у школярів прикладний погляд на мову. Практична спрямованість реалізації отриманих знань в учнів свідчить про достатній рівень засвоєння навчального матеріалу й раціональну мовну поведінку.

Зважаючи на сучасні мовні тенденції, спричинені глобалізаційними процесами (асиміляція, нівелювання), важливо допомогти учневі усвідомити необхідність використання національних форм окремих лексем, тобто вживання й поширення в українському мовленні насамперед українських відповідників. Проте слід звернути увагу школярів також на доцільність перевірки нормативності таких варіантів, оскільки у результаті активізації ролі соціальних мереж часто поширюються okazionalni форми, що не відповідають мовній системі української мови й сучасній мовній практиці.

У процесі вивчення особливостей динаміки лексичної норми української мови доречна організація вчителем для учнів спостереження або самостійного дослідження за рухливістю словникового складу мови, історичними змінами в структурі слова. При цьому доцільно актуалізувати знання школярів про морфемний рівень мови, особливості словотворення. Це дає змогу, зокрема в контексті опрацювання неологізації, прослідкувати найбільш поширені способи словотворення, актуальні морфеми, особливості взаємодії кореня й

афіксів в сучасних формах лексем, стилістичні можливості різних груп лексики на рівні формантів.

Під час вивчення відповідних тем із лексикології важливо подбати про засвоєння учнями того факту, що сучасний стан української літературної мови є продуктом мовної практики багатьох поколінь. І саме дослідження динаміки лексичної норми дає можливість отримати уявлення про історичну змінність словникового складу мови й пов'язані з ним соціоісторичні явища. Тому під час опрацювання застарілої лексики, груп слів за походженням, за вживанням учителеві доцільно акцентувати увагу учнів на внутрішніх і зовнішніх чинниках їх вироблення, умовах функціонування для глибшого розуміння соціолінгвістичних зв'язків. Джерелами таких відомостей є як зразки художньої літератури, так і історичні документи, аудіо-, відеозаписи, лексикографічні матеріали, предмети побуту із письмовими свідченнями тощо. У цьому аспекті доречно зробити з учнями компаративне дослідження особливостей функціонування лексики в певний історичний період і на сучасному етапі. Така наочність сприятиме формуванню не лише лінгвістичної обізнаності школярів, але і їх мовно-духовної культури.

Отже, вивчення динаміки лексичної норми сучасної української літературної норми є важливим компонентом в системі загальної середньої освіти. Викладання цієї проблеми вимагає від учителя лінгвістичної обізнаності, вміння синтезувати мовознавчу й соціоісторичну інформацію, досконало організувати дослідницько-пошукову діяльність учнів. Розглянуті вище методичні рекомендації, система вимог до знань і вмінь учнів спрямовують увагу вчителя на ключові аспекти викладання навчального матеріалу, організації освітнього процесу, вибору доцільних форм і методів роботи.

Висновки до розділу 3

Отже, вивчення лексичної норми в закладах загальної середньої освіти є обов'язковим під час опрацювання всіх тем із лексикології. У процесі підготовки до уроків і під час викладання вчитель повинен урахувати загальнодидактичні й методичні принципи, основні засади концепції НУШ, особистісно-орієнтованого, проблемного навчання тощо. Ми звернули увагу на важливість вивчення школярами не лише стану лексичної норми на сучасному етапі, але й особливостей її розвитку в цілому. Характер навчального матеріалу вимагає від учителя вибору відповідних методів, прийомів і форм роботи.

На основі аналізу навчальних програм із української мови для середньої й старшої школи (рівень стандарту й профільний рівень) можемо зробити висновок про центральне місце вивчення лексичної норми протягом усього курсу вивчення рідної мови. Починаючи з 5 класу учні постійно актуалізують знання про особливості функціонування лексичної норми в певний історичний період і на сучасному етапі, випадки порушення норми, теоретичні основи, унормування різних груп лексики. Аналіз підручників для 5 класу: О. Глазової (2013), С. Єрмоленко й В. Сичова (2013), для 6 класу: О. Глазової та Ю. Кузнецова (2006), С. Єрмоленко й В. Сичова (2006), навчально-методичних посібників: «Українська мова. 10 клас. Профільний рівень, українська філологія» (2020) та «Мова наша – українська» (2011) за редакцією Л. Мацько у контексті досліджуваної проблеми свідчить про достатній рівень вправ і завдань, спрямованих на закріплення й поглиблення знань учнів про унормування лексики.

З метою якісної підготовки вчителя до уроку з вивчення особливостей динаміки лексичної норми ми запропонували низку методичних рекомендацій. Поданий матеріал сприяє більш ефективній орієнтації вчителя в кінцевих результатах щодо знань і вмінь здобувачів освіти, звертає увагу на окремі аспекти викладання теми, вибір доцільних форм і методів роботи відповідно до сучасних освітніх тенденцій.

ВИСНОВКИ

У пропонованій роботі ми дослідили особливості динаміки лексичної норми сучасної української літературної мови з позицій мовознавчої науки, на основі сучасної мовної практики українців і ключових лексикографічних праць української мови. У першому розділі з'ясовано унікальність мовної норми як центральної лінгвістичної категорії. На сучасному етапі поняття мовної норми має дискусійний характер, проте в процесі дослідження ми визначили, що найбільш доречною є дефініція, запропонована М. Пилинським.

У дослідження звернено особливу увагу на важливість розрізнення мовної і літературної норм, що зумовлено їх різним компонентним складом мовних реалій. Лінгвістичні норми мають обов'язковий характер, оскільки забезпечують якість і точність соціальної комунікації, а відповідно й взаєморозуміння, взаємозв'язок між носіями. Їх формування є складним і тривалим процесом, що відбувається не лише внаслідок зміни мовної структури, але й за умови оцінки спільноти. Мовна норма як лінгвістичний феномен має свої властивості, серед яких ми виділили: відносну стабільність, динамічність, поширеність й актуальність серед мовців, відповідність властивостям мовної системи, можливість бути кодифікованою тощо.

У другій частині першого розділу досліджено історію вивчення мовної норми в працях світових і українських лінгвістів. Першим, хто зазначив необхідність систематизації правил мовлення і ввів поняття мовної норми, був давньогрецький філософ Протагор. Наступні дослідження мовної норми належать представникам Александрійської граматичної школи. Проте зазначені спроби вивчення проблеми мовної норми було здійснено переважно з позицій граматичної науки. Перше ж теоретичне обґрунтування належить Ф. де Сосюру. Сучасне розуміння мовної норми представлено в працях німецького лінгвіста Е. Косеріу, який сформулював і обґрунтував відношення між системою, нормою й мовленням.

Серед вітчизняних науковців питання унормування мови досліджували В. Сімович, О. Курило, М. Сулима, О. Синявський, Ю. Шевельов, С. Єрмоленко, Л. Струганець та інші. Ми з'ясували, що, на відміну від

зарубіжних, українські лінгвісти аналізували не лише теоретико-методологічні аспекти мовної норми, але й переосмислювали її як соціолінгвістичний феномен української нації.

Відповідно до завдань дослідження, у наступній його частині охарактеризовано особливості лексичної норми як найбільш динамічної з усіх структурно-мовних типів норм. На підставі аналізу дефініцій поняття лексичної норми в сучасній лінгвістичній науці ми зробили висновок про однозначність думок мовознавців щодо визначення її як системи правил слововживання; також виокремили основні тенденції унормування лексики сучасної української літературної мови, серед яких: демократизація, інтернаціоналізація, динамізація тощо.

Лексична норма як складне динамічне явище постійно знаходиться під дією внутрішніх і зовнішніх чинників, що сприяють посиленню дистанціювання словникового складу української мови від російської, очищенню від іншомовних варіантів, переосмисленню семантики лексичних одиниць, особливостей їх сполучуваності. У контексті опрацювання проблем порушення лексичної норми та її зумовленості ми зазначили найбільш поширені типи лексичних помилок, зокрема вживання слів із неправильним або невласивим їм значенням, порушення лексичної сполучуваності слів, некоректний вибір синонімічних лексичних одиниць, явище тавтології, уживання зайвих слів, плеоназмів, паронімії тощо.

У другому розділі роботи ми дослідили основні зміни лексичного фонду сучасної української мови. З метою більш ефективного вивчення особливостей динаміки лексичної норми орієнтувалися на схему С. П. Бибики. Відповідно до структури, запропонованої мовознавицею, і предмета нашого дослідження, виявлено, що на сучасному етапі найбільш інтенсивним процесом розвитку лексики є неологізація. Комплекс інтра- й екстралінгвальних чинників впливає на появу неологізмів різними способами й групами, зокрема це власне неологізми, новоутворення, трансформації тощо. На підставі спостереження над мовною практикою українців, усним і писемним мовленням носіїв у

засобах масової інформації ми зробили висновок про активний процес переходу неологізмів (загальнономовних і індивідуально-авторських) у сферу загальноновживаної лексики. Вивчення етимології окремих одиниць дало змогу визначити іншомовну основу більшості лексем. Проте водночас є помітною тенденція до пошуку й активного використання мовцями національних відповідників.

Особливу увагу ми звернули на зв'язок неологізмів із соціокультурними реаліями XX і XXI століть. На сучасному етапі інтенсивний процес виникнення й вжитку новоутворень у мовленні українців пов'язаний із виникненням нових явищ, продуктів, дій, особливо у сфері комп'ютеризації та мережі Інтернет. Окремо в роботі ми виокремили особливості розвитку неологізмів з основами *україн-* і *євро-*, що зумовлено активізацією національних лінгвокультурних ресурсів і відповідною політикою держави. На прикладах із засобів масової інформації та освітніх матеріалів ми запропонували зразки сучасних неологізмів таких груп, як: новотвори (*інфодемія*), новозапозичення (*фасилітація*), неосемантизовані слова (*корона*). З метою глибшого опрацювання особливостей функціонування неолексем, розглянуто їх способи словотворення, серед яких переважають суфіксальний (*фоловер*), складання основ (*медіатекст*), афіксація (дезінформація), безафіксний спосіб (*хейт*) і аббревіація (*ДІЯ*).

У наступній частині нашої роботи в контексті вивчення особливостей динаміки лексичної норми досліджено актуалізацію лексики. Проаналізувавши комплекс різноваріантних понять, що вказують на відродження раніше пасивізованих лексичних одиниць, найбільш доречним вважаємо термін «актуалізація», оскільки він найточніше виражає зміст мовного явища й найчастіше використовується авторитетними мовознавцями. Особливу увагу ми звернули на необхідність розрізнення актуалізованих лексем і неологізмів, що зумовлено їх різним функціональним планом. У роботі схарактеризовано систему внутрішньомовних і зовнішніх чинників, які активізували появу

реактивованої лексики (*благодіяння, соборність, ментор, магістрант*) на сучасному етапі.

На підставі опрацювання й аналізу лексикографічних праць, зокрема Словника української мови (1970–1980 рр.), з'ясовано, що такі лексичні одиниці мають статус застарілих, діалектних, дореволюційних, книжних, рідковживаних слів, історизмів, архаїзмів. У роботі ми дослідили кожен із зазначених груп, що свідчить про активний процес повернення української мови до автентичних мовних форм, очищення сучасного мовлення українців від чужорідних нашарувань, оновлення лексичної системи забутими чи раніше забороненими одиницями. Окремо ми запропонували розглянути процес актуалізації лексеми «україна», її функціональну роль і семантику, оскільки в період ХХ століття внаслідок політики радянської влади її значення як самостійної території було пасивізоване.

У сучасній українській мові динаміка лексичної норми передбачає не лише появу чи відродження мовних одиниць, але й закономірний процес їх пасивізації. На сучасному етапі спостерігаємо активне поповнення групи пасивізованих лексем внаслідок інтенсивних інноваційних процесів у мові. Отримані результати з вивчення проблеми дали змогу з'ясувати, що пасивізація як один із засобів зміни лексичного складу й, відповідно, лексичної норми є неоднозначним процесом, оскільки складною є міра визначення актуальності й неактуальності лексичної одиниці.

У процесі аналізу лексикографічних праць ХХ століття, зокрема Словника української мови (1970–1980 років), історичних фактів, ми визначили, що пасивізованими є лексичні одиниці на позначення реалій церковної діяльності, християнського віровчення, явищ національного життя, окремих елементів політичної та економічної сфери імперського періоду. На підставі спостереження над сучасною мовною практикою українців виділено групи пасивізованих лексичних одиниць, серед яких: назви на позначення реалій радянського життя й комуністичної ідеології, окремі лексеми соціополітичної, соціоекономічної, освітньої, технічної галузі, перехід до

периферії яких пов'язаний зі зникненням номінованих предметів зі сфери загального вжитку або наявністю в мові більш сучасних відповідників. У цій частині роботи ми також дослідили процес пасивізації окремих семантичних структур, зокрема на прикладі лексем «печиво» й «храм», що свідчить про рухливість, активний розвиток мови й на семантичному рівні.

У методичній частині нашого дослідження відзначено, що вивчення лексичних норм є ключовим аспектом методики навчання лексикології і фразеології. Вироблення в учнів розуміння поняття лексичної норми, особливостей її функціонування в українській літературній мові, вміння здійснювати якісно й кількісно доцільний вибір лексичної одиниці є основою формування компетенції спілкування державною мовою. Успішне й результативне засвоєння навчального матеріалу з досліджуваної теми базується на системі загальнодидактичних і лінгводидактичних принципів.

Під час навчання учнів учитель керується основними засадами методики викладання української мови, проте при цьому повинен враховувати специфіку навчального матеріалу. Важливою частиною методичної роботи вчителя в цьому аспекті є ознайомлення учнів з особливостями динаміки лексичної норми, що вимагає ретельної підготовки, вибору доречних методів і форм роботи, розроблення відповідних вправ і завдань.

Під час аналізу методичної діяльності вчителя з підготовки до викладання теми про лексичну норму української мови й особливості її динаміки ми звернули увагу на пріоритетність роботи учнів зі словниками, у процесі якої відбувається знайомство із семантикою нових або незнайомих лексем, дослідження лексико-стилістичних варіантів слова, його семантико-стилістичного розвитку тощо. Зазначені в цій частині роботи етапи вивчення лексичної норми: пропедевтичний, етап систематичного, функціонально-стилістичного опрацювання сприяють формуванню мовної й комунікативної компетенції.

Здійснений у третьому розділі роботи аналіз навчальних програм для середньої і старшої школи за рівнем стандарту й профільним навчанням дав

змогу з'ясувати, що вивчення лексичної норми учнями сприяє не тільки закріпленню отриманих теоретичних лінгвістичних знань, але й виробленню чуття культури мови, лексично й граматично правильного мовлення школярів. Відповідно до програми для 5-9 класів опрацювання проблеми унормування лексики відбувається поступово, починаючи з ознайомлення з поняттям лексичної помилки. Особливості динаміки учні вивчають у контексті розділу «Лексикологія» в цілому, зокрема різних груп слів за походженням, активної й пасивної лексики. Актуалізація отриманих знань відбувається постійно протягом роботи над іншими розділами мови.

Результати дослідження навчальної програми для 10-11 класів свідчать про активізацію уваги учнів до проблеми унормування лексики, доказом чого є виокремлення системи уроків, присвячених питанню лексичної норми, лексичного значення слова й лексичної помилки. Перевагою є те, що учні опрацюють особливості утвердження лексичної норми в словниках української мови. На відміну від рівня стандарту, у шкільній програмі профільного навчання викладання матеріалу про лексичну норму й особливості її розвитку здійснюється з поглибленням знань здобувачів освіти про мовну систему в цілому.

На підставі аналізу підручників з української мови для 5, 6, 10 класів у контексті якості оприявлення дидактичного матеріалу про особливості динаміки лексичної норми можемо зробити висновок про те, що вправи включають зазначений аспект, проте під час вивчення інших розділів мови не пропонуються завдання на повторення. Окрім того, окремі приклади, запропоновані учням, зокрема під час вивчення неологізмів, не є достатньо актуальними й потребують переосмислення.

З метою покращення методичної роботи вчителя й освітньої діяльності загалом у наступній частині нашого дослідження ми запропонували систему методичних рекомендацій щодо вивчення особливостей динаміки лексичної норми сучасної української мови в закладах загальної середньої освіти. Вивчення лексичної норми є одним з найважливіших компонентів формування

мовної особистості учня. У роботі виділено основні вимоги до знань і вмій школяра, що сприяють формуванню його як лінгвістично грамотної особистості, за концепцією НУШ – як патріота й інноватора.

Запропоновані поради включають традиційний (використання доречних традиційних методів, урахування засад особистісно-орієнтованого, проблемного навчання) й інноваційний аспект (концепція партнерства, розвиток критичного мислення, комп'ютерні й цифрові технології). Відповідно до цього ключовими моментами навчально-методичної діяльності вчителя ми вважаємо обов'язкову організацію роботи з лексикографічними матеріалами, підготовку нових, актуальних для учнів лексичних зразків, урахування вікових особливостей та інтелектуального рівня школярів, використання дослідницько-пошукових, проблемних завдань, практичну спрямованість отриманих знань тощо. Відзначимо, що подані в нашому дослідженні методичні рекомендації акцентують увагу вчителя на ключових моментах викладання, ураховують специфіку навчального матеріалу, допомагають створити продуктивний, цікавий, інформаційно насичений й сучасний урок.

Отже, дослідження особливостей динаміки української літературної мови є однією з центральних проблем сучасної лінгвістичної науки. Зазначені в нашому дослідженні процеси розвитку лексичної системи свідчать про інтенсивні зміни суспільного, технічного, культурного, політичного, економічного, освітнього життя, які впливають на характер і умови функціонування лексичної норми в цілому. Проблема унормування лексики є актуальним предметом не лише мовознавчих досліджень, але й методичної науки також, оскільки формування лінгвістично грамотної особистості учня неможливе без урахування сучасних лексичних тенденцій і розуміння особливостей їх динаміки. Зважаючи на активність і стрімкий розвиток сучасної української літературної мови, можемо стверджувати про актуальність і необхідність наступного вивчення особливостей динаміки лексичної норми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. E. Ahlmann. Das normative Moment im Bedeutungsbegriff. *Annales Academiae scientiarum fennicae*. Helsinki, 1926, Ser. B, т. X.
2. Бондар О. Екологія українського слова: аспекти і проблеми. *Мовознавство* : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців / відп. ред. В. Німчук. Київ : Пульсари, 2002. С. 158–163.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
4. Вільний тлумачний словник. Новітній онлайн-словник української мови (2013–2018). URL: <http://sum.in.ua/f/>.
5. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. *Пражский лингвистический кружок*. Москва : Прогресс, 1967. С. 338–377.
6. Глазова О. Українська мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2013. 272 с.
7. Глазова О., Кузнецов Ю. Рідна мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Освіта України, 2005. 288 с.
8. Глазова О., Кузнецов Ю. Рідна мова : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Педагогічна преса, 2006. 288 с.
9. Гузар О. Майбутнє українського правопису на тлі орфографічних змін у європейських мовах. *Українська мова*. 2002. № 4. С. 116.
10. Дудик М. Активізація-актуалізація-реактивація (лексики). URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine62-7.pdf>.
11. Єрмоленко С., Бирик С., Коць Т. Літературна норма і мовна практика. Київ, 2013. 320 с.
12. Єрмоленко С., Сичова В. Рідна мова : підруч. для 6-го класу. Київ : Грамота, 2006. 296 с.
13. Єрмоленко С., Сичова В. Українська мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2013. 296 с.
14. Жовтобрюх М. Давні традиції в новій українській літературній мові. *Мовознавство*. 1970. № 5. С. 15–24.

15. Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). Київ : Наукова думка, 1970. 302 с.
16. Жовтобрюх М. Про один теоретичний аспект культури української мови. *Мовознавство*. 1967. № 3. С. 53–60.
17. Караванський С. Секрети української мови: Науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної укр. лексики. Київ : УКСП «Кобза», 1994. 152 с.
18. Клименко Н., Карпіловська Є., Кислюк Л. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2008. 336 с.
19. Коваль А. Слово про слово. Київ : Радянська школа, 1986. 384 с.
20. Ковтунець О. Явище актуалізації лексики в сучасній українській мові (стан і перспективи дослідження). *Лексикографічний бюлетень* : зб. наук. пр. Київ : Ін-т української мови НАН України, 2010. № 19. С. 114–122.
21. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва : Изд-во иностр. л-ры, 1963. Вып. 3. С. 143–343.
22. Косович О. До питання про суть неологізму в сучасній лінгвістиці. *Записки з романо-германської філології*. 2012. Вип. 2. С. 71–79.
23. Коць Т. До проблеми лексичної норми сучасної української літературної мови. *Мовознавство*. 2009. № 1. С. 70–75. URL: https://movoznavstvo.org.ua/index.php?option=com_attachments&task=download&id=344.
24. Коць Т. Теоретичні засади вивчення мовної норми. *Мовознавство*. 2017. № 4. С. 59–64.
25. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ : Основи, 2004. 304 с.
26. Лексика на перетині наукових парадигм : монографія / за ред. Л. Струганець. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 212 с. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/13870/1/struhanets_monogr_leksuka.pdf.

27. Лексичні норми. URL: <http://desnajanebayak.blogspot.com/p/blog-page.html>.
28. Лучик А. Динаміка мовної норми і проблеми кодифікації. *Магістеріум*. 2016. Вип. 62. Мовознавчі студії. С. 51–55. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9322/Luchyk_Dynami_ka_movnoi_normy.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
29. Макарець Ю. Сучасні тенденції та критерії унормування української мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2019. № 38. Т. 3. С. 104–109. URL: http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v38/part_3/30.pdf.
30. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ ст. *Дивослово*. 2000. № 4. С. 15–20.
31. Методика вивчення будови слова та словотвору. URL: http://grinch-home.at.ua/publ/metodika_navchannja_ukrajinskoji_movi/teoretichnij_materia_l/metodika_vivchennja_budovi_slova_ta_slovotvoru/57-1-0-207.
32. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2004. С. 172–184.
33. Методика української мови як наука і навчальна дисципліна. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj7jPi3q_7zAhVG26QKHdbeC1AQFnoECBEQ_AQ&url=http%3A%2F%2Fwww.kspu.edu.
34. Митрофанова О. Основні етапи становлення поняття мовної норми. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»* : збірник наукових праць. Херсон : ХДУ, 2017. Вип. 28. С. 19–29.
35. Мова наша – українська : навчально-методичний посібник для вчителя / Л. Мацько, О. Семенов, Н. Голуб та інші / за ред. Л. Мацько. Київ : Богданова А.М., 2011. 512 с.
36. Муромцева О. Тенденції розвитку словникового складу української літературної мови (кінець 80-х – 90-ті рр.). *Мовознавство* : доп. та

- повідомл. IV Міжнар. конгр. Україністів / відп. ред. В. Німчук. Київ : Пульсари, 2002. С. 22–25.
37. Німчук В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / відп. ред. С. Бевзенко. Київ : Наукова думка, 1992. 416 с.
38. Нові тенденції розвитку української мови : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / уклад. О. Бабакова. Мелітополь : Вид-во МДПУ імені Б. Хмельницького, 2015. 96 с.
39. Норми сучасної української літературної мови : методичний посібник / уклад. Л. Назаревич, І. Равлів та інші. Тернопіль : Вектор, 2019. 78 с.
40. Ожегов С. Очередные вопросы культуры речи. *Вопросы культуры речи*. Москва, 1955. Вып. 1. С. 15.
41. Пилинський М. Мовна норма і стиль. Київ, 1976. 288 с.
42. Поліщук Н. Термінолексика як джерело оновлення газетного тексту (на матеріалі газет перших десятиліть ХХІ століття) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2019. 264 с. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/05/dis_polishchuk.pdf.
43. Пономарів О. Українське слово для всіх і для кожного. Київ : Либідь, 2012. 359 с.
44. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс : посібник для студентів пед. університетів та інститутів / за ред. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.
45. Програма. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10-11 класи. Рівень стандарту. 2017. 42 с. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.
46. Публічний електронний словник української мови. URL: <http://ukrlit.org/slovnyk>.
47. Російсько-українські словники. URL: (<https://r2u.org.ua/node/172>).
48. Свобода. Український щоденник. URL: <https://svoboda-news.com/svwp/pdf%20%b0%20%80%20%85%20%96%20%b2/>.

49. Синявський О. Норми української літературної мови. Львів : Українське видавництво, 1941. 363 с.
50. Сімович В. Граматика української мови : для самонавчання та в допомогу шкільній науці. 2-е вид. з одмінами й додатками. Київ; Ляйпціг : Українська накладня, 1919. Фотопередрук з передмовою О. Горбача. Мюнхен : Monachii, 1986. Вип. 5. 584 с.
51. Словарь української мови : в 4-х тт. / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. Т. 2. С. 451. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/hrinchenko_slovar_ukrainskoi_movy/%D0%BC%D1%80%D1%96%D1%8F.
52. Словник професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України (до курсу «Українська мова за професійним спрямуванням») / за ред. А. Пожидаєва. Київ : НАВС України, 2016. 156 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/1566/1/%d0%a1%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%bd%d0%b8%d0%ba%20%d0%bf%d1%80%d0%be%d1%84.%20%d1%82%d0%b5%d1%80%d0%bci%d0%bd%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b3i%d1%97.pdf>.
53. Словник сленгу та сучасної української мови. URL: <http://myslovo.com/>.
54. Словник української мови у двадцяти томах. Т. 9. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=52769&page=1681>.
55. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL: <https://slovnyk.ua/>.
56. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 25.
57. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 6. С. 348.
58. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / под ред. Р. Шор. Москва : Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
59. Стишов О. Динаміка лексичного складу сучасної української мови.

- Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. Біла Церква : «Авторитет», 2019. 198 с.
60. Струганець Л. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2002. 36 с.
61. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. Тернопіль : Астон, 2002. 352 с.
62. Струганець Л. Мовна норма: стає і змінне. *Культура слова*. Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. № 74. С. 34–43.
63. Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові. *Шлях освіти*. 1928. № 4. С. 130–136.
64. Сучасна українська літературна мова : навч. комплекс : посіб. для студ. філолог. спеціальностей / за заг. ред. В. Ужченка. 2-ге вид., випр. і доп. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 299 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/r275.pdf>.
65. Сучасні неологізми. URL: http://nrjpkjdf.blogspot.com/2017/01/blog-post_27.html.
66. Томіленко Л. Актуалізація та пасивізація української лексики на сучасному етапі (на матеріалі I тому Словника української мови у 20 томах). *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* / відпов. ред. І. Гнатюк. Київ, 2011. С. 553–558.
67. Томіленко Л. Радянізми в українській перекладній лексикографії постреволюційних років: від неологізмів до історизмів. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/328822846.pdf>.
68. Українська мова : Енциклопедія. 3-є вид. / ред. кол.: В. Русанівський, О. Тараненко та інші. Київ, 2007. С. 438.
69. Українська мова. 10 клас. Профільний рівень, українська філологія : навчально-методичний посібник / Л. Мацько, О. Семенов, Н. Голуб та інші / за ред. Л. Мацько. Київ : Дивослово, 2020. 520 с.

70. Українська мова. 10-11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія. 2017. 84 с. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.
71. Українська мова. 5-9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 2017. 91 с. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>.
72. Українська мова: словник-довідник / А. Загнітко та інші. Донецьк : Центр підготовки абітурієнтів, 1998. 143 с.
73. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). *Стан і статус*. Чернівці, 1998. 294 с.
74. Що таке лексична норма? URL: <https://genomukr.ru/nauka-j-osvitu/10150-shho-take-leksichna-norma.html>.
75. Яворська Г. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада : монографія. Київ : Нац. акад. наук України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. 288 с.

Додаток А

Урок із української мови для 10 класу за навчальної програмою рівня стандарту

Тема: «Лексична норма. Лексична помилка. Лексичне значення слова»

Мета: поглибити знання учнів про поняття лексичного значення слова, лексичної норми, розглянути найпоширеніші випадки вживання лексичних помилок; розвивати культуру мовлення, увагу, критичне мислення, виразне читання, усне мовлення, уміння працювати в групі; виховувати любов до української мови, бажання нею спілкуватися, потребу дбати про чистоту власного мовлення.

Обладнання: мультимедійна презентація, роздатковий матеріал, тлумачний словник, електронний словник неологізмів, підручник (за ред. С.В. Шевчук), плакати з надписами «Лексикологія», «Лексикографія», запис відеоуроку, програма WordArt.

Тип уроку: комбінований

Хід уроку

*Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде.
Максим Рильський*

I. Організаційний момент

Психологічна рефлексія «Наш настрій»

- Перед вами на екрані кольорові смужки. Виберіть собі той колір, який вам сьогодні найбільше підходить, з яким хочеться побути довше.
- Ви підсвідомо вибрали собі в «друзі» ті кольори, що відповідають вашому настрою:
 - Червоний – піднесеність;
 - Помаранчевий – радість;
 - Жовтий – приємність;
 - Зелений – спокій;
 - Синій – сум;
 - Фіолетовий – тривожність;
 - Чорний – незадоволення;

- Білий – складно визначитися.
- Сподіваюсь, що наш урок не зіпсує настрою тим, у кого він хороший, і значно покращить тим, хто вибрав темні кольори, адже працювати будемо зі словом, а мова наша така ж різнобарвна, як і смужки, що перед вами.

II. Мотивація навчальної діяльності

- Епіграфом до нашого уроку пропоную взяти слова Максима Рильського. Зачитайте їх виразно.
- Як ви вважаєте, чи є зазначені рядки актуальними в часи незалежності України?
- Висловіть власне бачення слів «Плекайте мову... Політь бур'ян».
- Чи можна співвіднести сучасний стан української мови з рядками вірша? Наведіть приклади з власного життєвого досвіду.
- Чим вони пов'язані, на вашу думку, з темою нашого уроку?

III. Актуалізація знань, умінь і навичок

Інтерактивна карта

- Для того, щоб почати вивчати надважливу для нас тему, давайте спочатку пригадаємо вивчене на попередніх уроках, у середній школі. Для цього я пропоную вам розділитися на дві групи. Завданням кожного з вас є створити разом інтерактивну карту, яка б відображала ваші знання й вивчений матеріал про лексичну систему нашої мови й такі розділи як «Лексикологія» та «Лексикографія».

1 група – «Лексикологія»

2 група – «Лексикографія»

- Презентувати інтерактивну карту повинен кожен учасник групи з поясненнями, доповненнями своєї тези.

III. Оголошення теми уроку

- Отже, пригадали трішки, що вивчали на минулих уроках. Наша тема сьогодні нерозривно пов'язана з матеріалом нашого попереднього уроку,

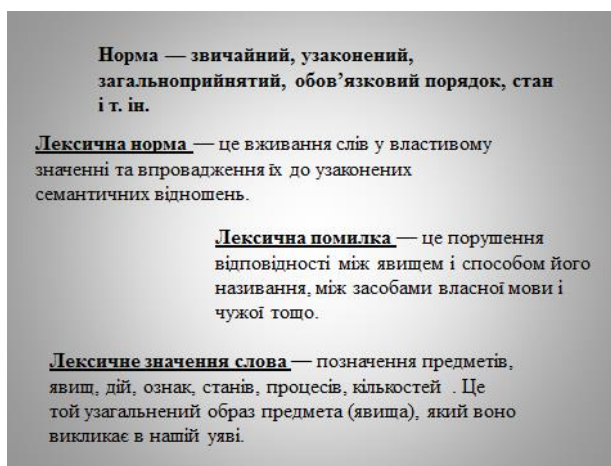
зокрема давайте пригадаємо, що таке норма і які типи норм ми маємо в українській мові?

- Отже, на цьому уроці ми з вами вивчатимемо одну із норм, а саме лексичну, яка, у свою чергу, визначає рівень культури нашого мовлення.

IV. Сприймання нового матеріалу

1. Робота з поняттями

- Із центральними поняттями нашого уроку я пропоную вам ознайомитися, поглянувши на опорну схему на слайді. Основні визначення, зокрема поняття лексичної норми, лексичної помилки та лексичного значення слова. Запишіть подані визначення собі в зошит.

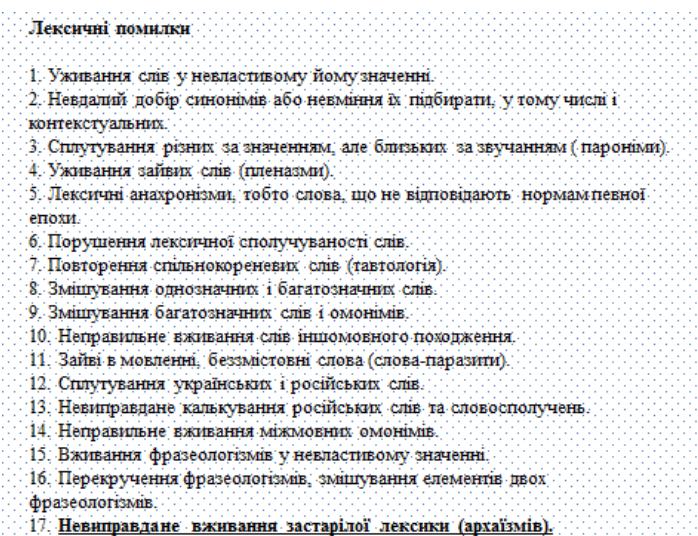

- Із останнім терміном ви ознайомлювалися ще в середній школі. Хто може пригадати, які існують типи лексичного значення слова? (учнівські відповіді учитель представляє у формі схеми на дошці).

2. Робота з проблемним діалогом

- Прослухайте уривок діалогу (текст на слайді): «- Добрий день! А що за міроприємство відбувається зараз о такій годині? - Школярам доручили прибирати шкільний двір. - О, яка корислива справа! Я рахую, що це громадський обов'язок кожного громадянина! - Ваша думка вірна. Дозвольте задати запитання, чим це ви займалися з учнями на протязі двох годин? - Вивчали захопливу тему про Київську Русь, про те, як солдати князя Ігоря ходили військовими походами на сусідні міста. - Добре, бажаю осіннього лайтового дня!»
- Чи все вам зрозуміло з цього тексту? Чи є якісь зауваження? помилки? Які слова звертають вашу увагу найбільше?

- Протилежною категорією лексичної норми є помилка. Як ви вважаєте, з чим пов'язане виникнення лексичних помилок? Чим вони зумовлені?
- Спробуйте самостійно створити власний список найпоширеніших лексичних помилок. (перевірка учнівських відповідей за допомогою методу «Мікрофон»).
- Ви назвали достатньо лексичних помилок. Проте, існують ще й інші випадки. Погляньте на слайд, де зазначені інші типи лексичних помилок.

- Хочу звернути вашу увагу, що помилкою вважається недоречне вживання і застарілих слів (наприклад, під час заходу, присвяченому Т. Шевченку, учні мали ректи про постать письменника і його безцінні вірші) або ж і неологізмів. Приклад невдалого використання ми можемо побачити в щойно озвученому діалозі. До того ж, це слово іншомовного походження, яке треба замінити відповідником. Як ви вважаєте яким? (приємного дня, гарного дня).
- Наявність таких помилок у нашій мові зумовлено тим, що вона розвивається, рухається, відповідно змінюються її норми, зокрема й лексична.

V. Узагальнення й систематизація отриманих знань, умінь і навичок

1. Відеоурок

- Чи часто ви робите такі помилки під час спілкування? Лексичні помилки ми можемо бачити не лише під час розмов, але й на популярних інтернет-

сайтах, у журналах, соціальних мережах, рекламі. Як зразок, реклама туристичної компанії, де лексично неправильно вжито лексему «горящі» як кальку з російської.

- Щоб дізнатися, як сказати правильно, пропоную переглянути експрес-урок О. Авраменка (https://www.youtube.com/watch?v=4H_Vrc7NGOI).

2. Вправа «Я – редактор»

- А зараз давайте уявимо себе коректорами й відредагуємо речення подані у вправі на слайді.

Відредагуйте речення й запишіть їх. Визначте вид лексичних помилок.

На концерті звучали лише популярні шлягери. Служба в армії – громадянське доручення кожного чоловіка. У моїй роботі лише одна невірна відповідь. Ми познайомилися з тобою в травні місяці. Я завжди пам'ятаю й не забуваю, коли день народження кожного члена моєї родини. Мій тато користується авторитетом серед науковців. Я ніколи не приймав участь в учнівській олімпіаді. Потрібно мати неабияку силу, щоб обрати вірний шлях.

3. Практикум із культури мовлення

- Від того наскільки правильно лексично ми будемо наше висловлювання залежить рівень нашої культури мови й, відповідно, наш авторитет як співрозмовника.
- «Люди, які не дбають про культуру власної мови, часто помилково кажуть: «Я вибачаюся». Так казати не можна, бо частка *–ся* означає *себе*, отже виходить, що людина вибачає саму себе, тимчасом як уважає, що завинила чи помилилась перед кимось», – читаємо у Бориса Антоненка-Давидовича.

- Виникає питання: як просити вибачення у людини? Вибачте! Даруйте!
Прощу пробачення! Пробачте, будь-ласка! Перепрошую.

- Установіть, яка з двох форм є правильною (вправа на слайді).

Відношення до нього – ставлення до нього;

цікаве міроприємство – цікавий захід;

вільна вакансія – вакансія;

повістка дня – порядок денний;

грудна дитина – немовля;

люба школа – будь-яка школа;

бувший учень – колишній учень;

перевернути сторінку – перегорнути сторінку;

втратити свідомість – знепритомніти;

вірно відповідає учень – правильно відповідає учень.

- У таких випадках Вам завжди знадобиться картка-підказка (роздатковий матеріал).

Багаточисленні	Численні
Більша половина	Більша частина
Вибачаюсь	Вибачте
Виключення	Виняток
Відкрийте вікно	Відчиніть вікно
Відсутній по хворобі	Відсутній через хворобу
Втратити свідомість	Знепритомніти
Гарна тюль	Гарний тюль
Діюче законодавство	Чинне законодавство
Добре виглядати	Мати гарний вигляд
Душевна біль	Душевний біль
Із-за помилки	Через помилку
Малочисленний	Нечисленний
На слідуєчий день	Наступного дня
Отримали освіту	Здобули освіту
Перевернути сторінку	Перегорнути сторінку
Перевести на українську	Перекласти українською
Підніміть руку	Піднесіть руку

Порушення існуючих законів	Порушення чинних законів
Скажу пару слів	Скажу кілька слів
Слідуючий	Наступний
Співпадати	Збігатися
У даний момент	Цієї миті
Я рахував за потрібне	Я вважав за потрібне

- Спробуйте створити 3 речення з правильно вживаними словосполученнями (на вибір учня).

4. Лексичні коректори

- виправте словосполучення й запишіть їх (вправа на слайді).

Бувший працівник, не получається досягнути вершини, зробити об'яву, вияснити деталі, положити ручку, розкрийте зошит, не бачити друг друга, по крайній мірі, слідуюча зупинка, залишайте залог, жилець цієї квартири, мала жилплоща, прийміть участь, виключіть світло, відкрийте вікно, закрийте двері, письменники й поети, експонати виставки.

5. Лексичне дослідження

- За допомогою тлумачного словника спробуйте знайти застарілі, книжні або розмовні слова й лексично правильно введіть їх у власно створене речення.
- За допомогою словника неологізмів створіть речення із самостійно обраним неологізмом. Визначте, чи є на сучасному етапі обране слово неологізмом.

6. Робота в групах

Завдання для груп:

1 група:

Знайдіть речення, у якому неправильно вжито слово «приймати», відредагуйте його.

- Юнаки приймають присягу на вірність Україні. (З газети)
- На випадок загибелі сержанта, приймаю командування я. (О. Довженко)
- Наталка приймає участь у змаганнях з тенісу. (З розмови)
- Їв би очима, та душа не приймас. (Народна творчість)
- Прошу прийняти рішення якнайшвидше. (Із заяви)
- Я завжди, коли граю у футбол, приймаю пас. (З твору)

2 група:

Підберіть правильний варіант відповіді:

Вранці він ледве.....очі	Розплющив, відкрив
Він забув.....двері	Закрити, зачинити
Ти забула.....світло	Вимкнути, виключити
Я завітаю на.....день	Слідуючий, наступний
Сьогодні він ледь.....очі	Відкрив, розплющив
Моя мама.....краща	Сама, най

3 група:

Із поданих у дужках слів кожен із варіантів можливий у реченні:

- А) Рекламу розмістили в найбільш *(людних, людських)* місцях. (3 розмови)
- Б) У народній медицині мед має *(лікувальні, лікарські)* властивості.(3 календ.)
- В) На фото: П. Тичина – у центрі, М. Вінграновський *(зліва, ліворуч)*, В).Шевчук *(справа, праворуч)*
- Г) У депутатів виникли *(вагання, сумніви, коливання)*.

VI. Підсумки уроку

Хмаринка тегів

- Поміркуйте, чим саме матеріал, вивчений на уроці, є корисним для вас особисто і для вас як членів українського суспільства, майбутніх випускників. Відповіді оформлюються у вигляді хмаринки тегів за допомогою онлайн-програми WordArt.

VII. Домашнє завдання

1. Опрацюйте теоретичний матеріал за підручником з української мови (С.В. Шевчук) на с. 22–24.
2. Дослідіть і презентуйте на наступному уроці приклади порушення лексичної норми в рекламах, інтернет-сайтах, журналах, газетах, інших засобах масової інформації міста Суми. Результати дослідження оформіть у вигляді мультимедійної презентації.

Список використаних джерел

1. Лексична норма. Лексична помилка. Лексичне значення. URL: https://subject.com.ua/lesson/mova/10klas_5/7.html.
2. Мішина Т.В. Методична розробка з предмету «Українська мова» на тему «Лексична помилка. Найпоширеніші випадки порушення лексичної норми. Кальки з інших мов, недоречне вживання українських слів у

- невластивому їм значенні». URL: <https://vseosvita.ua/library/metodicna-rozrobka-uroku-ukrainskoi-movi-na-temu-leksicna-pomilka-najposirenisi-vipadki-porusenna-leksicnoi-normi-kalki-z-insih-mov-nedorecne-vzivanna-303099.html>.
3. Стилiстичнi засоби лексикологiї та фразеологiї, лексичнi норми. URL: https://ukrainochka.at.ua/news/vidkritij_urok_u_10_klasi/2014-11-04-3.
4. Урок. URL: <https://kvpubd.kiev.ua/wp-content/uploads/2020/09/nechiporenko.pdf>.